

Микола
Хвильовий

ОТПОВІДАННЯ

ДВ04 * Молодий Більшовик

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

О П О В І Д А Н Н Я

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК

ХАРКІВ

1932

ОДЕСА

Редактор Мельнік, І.
Обгортка та мал. худ. Довгалия, О.
Техкер Ольман, Я.
Коректор Алаєва, Н.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Микола Хвильовий—сучасний український пролетарський письменник. Він посідає в українській пролетарській літературі видатне і цілком окремішне місце. Тому ознайомлення молодого читача з творчістю тов. Миколи Хвильового, вивчення його творів у наших школах є річ конче потрібна.

Миколі Хвильовому як белетристові та одному з організаторів пролетарської літератури на Україні належить почесне місце серед піонерів нашого пролетарського літературного руху, що під проводом комуністичної партії дійшов ще нечуваного досі обсягу й розмаху.

Микола Хвильовий є один із тих небагатьох українських пролетарських письменників, хто разом з тов. Василем Блакитним-Еланом та іншими товаришами виступив понад десяток років тому на штурм проти буржуазної української літератури, що рештки її ми тепер оце добиваємо і доб'ємо.

Микола Хвильовий писав спочатку поезії, але як белетрист він виявив себе ще року 1922. Завданням своєї творчості Микола Хвильовий ставив тоді не тільки непримиренну ідеологічну боротьбу з буржуазною українською літературою та її епігонами, а й безщадну руйнацію старих літературних форм та канонів, що їх утворила буржуазна література. Наслідком цього і з'явилась року 1923 його перша прозова книга „Сині етюди“, книга свіжа й оригінальна. Тематично й формально книга „Сині етюди“ була першою в українській пожовтневій літературі. Тож цілком натурально, що наступні роки дають нам цілу низку українських пролетарських і революційних письменників, які починають свою літературну кар'єру під безпосереднім впливом творчості Миколи Хвильового як прозаїка. Вони в багатьох випадках повторюють його формально і тематично.

Скромний комунар-червоноармієць, що прийшов до української пролетарської літератури в шинелі англійського зразка

(десь одбитій у денікінської грабармії), лишився такий самий і на сьогодні.

Миколі Хвильовому притаманна не тільки його виключна принциповість та суворість до своєї роботи, до творчости, а й та простота та запал, з чим він підходить до кожної справи.

„Картає все гниле в революції, шукає його скрізь, в ім'я своєї укоханої ідеї— комунізму, що її прийняв, як аскет і романтик“—каже про Миколу Хвильового тов. В. Коряк. Це правильна характеристика, але вона неповна. Микола Хвильовий не тільки „картає все гниле“, він, будучи глибоко емоціональним та соціально насиченим письменником своєї кляси, створює глибокі образи борців за комунізм. В оповіданнях, надзвичайно яскравих і високо талановитих, як от „Кіт у чоботях“, „Легенда“, „Мати“, „Із Варинної біографії“ і т. ін. Микола Хвильовий подає уперше в історії нашої літератури образи тих, хто став до боротьби за новий світ, за світ комунізму. Вони діють на читача глибоко, зворушливо й соціально чинно. Вражіння від цих образів лишиться в кожного, хто перечитає ці оповідання, а речі ці, ми певні того, будуть завжди за клясичні зразки першого періоду розвитку української пролетарської літератури.

Микола Хвильовий народився року 1893 1 грудня у виселку Тростянець бувшого Охтирського повіту на Харківщині, в родині народного вчителя. Освіту здобував самотужки, над чим йому, очевидно, довелося працювати дуже багато, бо Микола Хвильовий належить до тих письменників, кого можна без найменшого перебільшення назвати письменником, високо розвиненим і підготовленим.

Ранне, ще хлопчаче „пораженство“¹⁾, певно, не усвідомлене, а стихійне, коли маленький школяр, майбутній пролетарський письменник, одверто висловлювався проти імперіялістичної русько-японської війни, за що школярі, молоді друзі Миколи Хвильового, дражнили його „банзай“²⁾, зформувалося на початку 1917 року в свідоме заперечення світової війни, тягар якої він добре відчув на собі, перебуваючи на фронті рядовим солдатом.

Тільки но почалася клясова громадянська війна, Микола Хвильовий узяв до рук рушницю і разом з робітниками та

1) Бажання поразки Росії в імперіялістичній війні.

2) Слава.

сільською біднотою виступив проти озброєних сил буржуазії. Спочатку в радянському повстанському загоні (організатором якого він сам і був) проти петлюрівських гайдамаків та козаків, пізніше проти денікінської грабармії, а потім вже перебуває в лавах Червоної армії аж до часу, доки року 1922 його було демобілізовано з армії й відряджено на працю до Народнього Комісаріату Освіти. З того часу тов. Микола Хвильовий поринає в літературне життя. Він працює над створенням літературних організацій, працює за редактора багатьох журналів, виступає з низкою критичних статтів. На цей же час припадає і його тимчасове збочення від правдивого шляху розвитку української пролетарської літератури, коли він разом з іншими товаришами з організації ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури) потрапляє на дрібно-буржуазні манівці та припускається низки важких політичних помилок.

Орієнтація на культуру капіталістичної Європи „без застережень“, вороже гасло „геть від Москви“, невіра в творчі можливості пролетарської літератури—ось що призвело письменника-комунара Миколу Хвильового до написання ідеологічно ворожого роману „Вальдшнепи“.

Та Микола Хвильовий не довго тримається на позиції зради своєї принципіальности. Проїшовши той шлях, він зрозумів свої політичні помилки, що на них зазначалося в критиці від відповідальних керівників нашої партії та пролетарської літературної громадськости, і рішуче їх засудив. Микола Хвильовий палить свій роман „Вальдшнепи“, як твір, ворожий пролетарській ідеології, сповіщає про це пролетарську громадськість своїм листом у газеті „Комуніст“, кидає Відень, куди його було послано від Наркомосвіти, приїздить на Україну і знову починає працювати як белетрист і організатор.

За його активної участі утворюється організація „Пролітфронт“, яка, здеклярувавши себе як пролетарська, не змогла підтвердити цих деклярацій письменницькою практикою та своєю позицією.

Від того часу товариш Микола Хвильовий починає систематично працювати з робітниками початківцями-письменниками на харківських заводах і, не пориваючи цього зв'язку, працює на заводі й до сьогодні.

Тепер Микола Хвильовий належить до основної пролетарської організації—Всеукраїнської спілки пролетарських письменників—

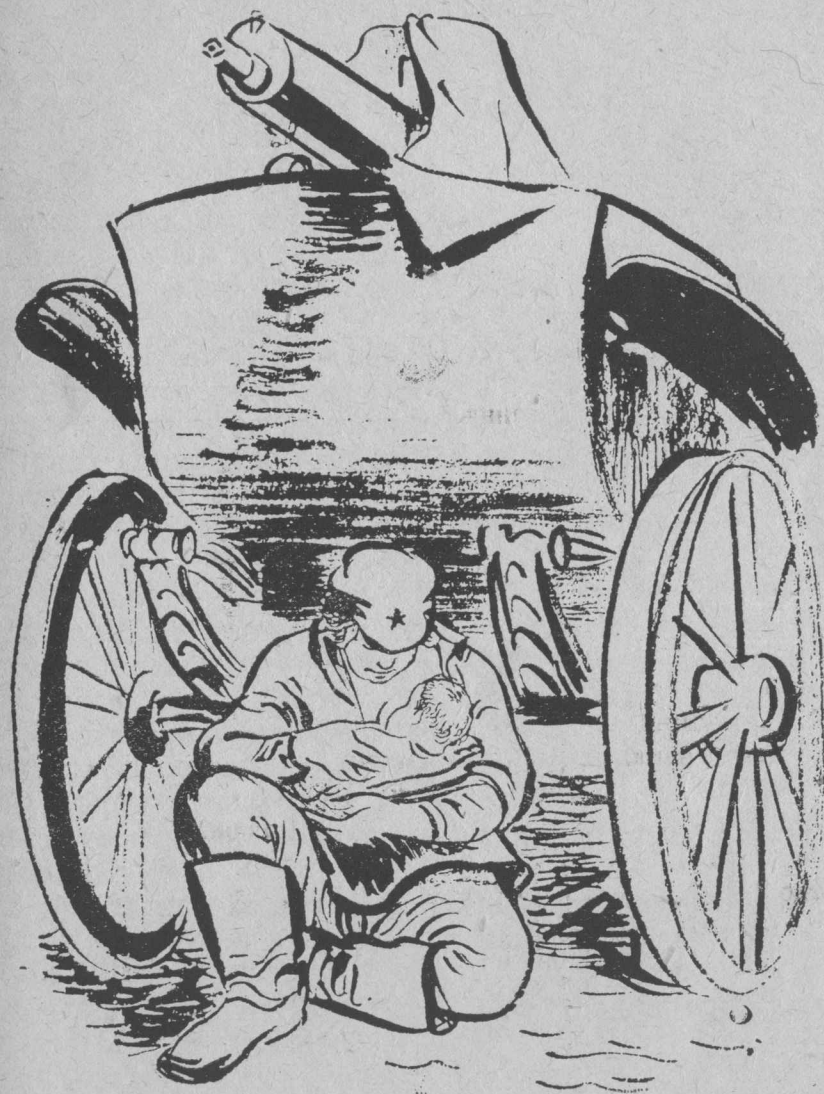
ВУСПП. Його прийнято до ВУСПП'у разом з іншими товаришами після самоліквідації „Пролітфронту“, який, припустившись низки прикрих політичних помилок дрібно-буржуазного характеру, визнав їх і засудив. Частина членів цієї організації прийнято до основного пролетарського загону—ВУСПП разом з Миколою Хвильовим.

Вибрані оповідання, що їх тов. Микола Хвильовий вибрав до цієї збірки, тематично охоплюють період громадянської війни, яку він показав дуже яскраво й глибоко. Висвітлення, показ громадянської війни для Миколи Хвильового як белетриста є явище натуральне, бо сам він боровся з рушницею в руках проти ворогів радвлади. У цих оповіданнях Микола Хвильовий виступає монолітно, з усією силою пролетарської ненависти та запалу до тих, хто підіймає руку на пролетарську революцію. Це є перший період його творчості. До другого періоду треба віднести такі твори, як „Свиня“, „Іван Іванович“, „Ревізор“ та інші оповідання, де тов. Микола Хвильовий заперечує, розстрілює обивателя, що, добре влаштувавшись за часів непи, будував своє замкнене, жалюгідне життя, міркуючи про непу, як остаточне завершення нашої революції. Тут Микола Хвильовий застосував новий жанр, а саме сатиру, і безжално, по-пролетарському показав цей намул.

Але разом з позитивним значінням цих робіт Миколи Хвильового ми мусимо одмити тут і той факт, що це, так би мовити, „жанрове“ переключення його знаменувало насамперед неправильне розуміння непи самим тов. Миколою Хвильовим. Негативні вияви непи, що були неминучими, закрили собою увесь творчий обрій письменника, збили його з генерального шляху розвитку соціалістичної революції і на довший час примусили мовчати. Але Микола Хвильовий переборов і цей стан. Він став на творчий шлях письменника доби розгорненого соціалістичного наступу.

Микола Хвильовий перейшов до опрацювання творів з тематики реконструктивної доби. Книжка „Майбутні Шахтарі“, що вийшла в світ в 1931 році, є наочним прикладом творчості М. Хвильового останнього періоду. Товариш М. Хвильовий з 1919 року член комуністичної партії більшовиків.

Григорій Енік.

КІТ У ЧОБОТЯХ

I

Отже про глухе слово: Гапка. Гапка — глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то — глухо.

А от гаптувати — це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

... А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований — запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах — трави, коли йде з них дух біляплавневої осоки.

Гапка — це глухо. Ми її: товариш Жучок.

І личить.

... От вона:

Це тип: «кіт у чоботях». Знаєте малюнки за дитинства: «кіт у чоботях»? Він дуже комічний. Але він теплий і близький, як неньчина рука з синьою жилкою, як прозорий вечір у червінцях осені.

«Кіт у чоботях» — це товариш Жучок. От.

А тепер я питаю:

— Відкіля вони вийшли — товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з краю в край нашу запашну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, «кіт у чоботях».

... Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли — це Жовтнева тайна.

... Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й «кота в чоботях».

Відкіля прийшов, туди й зник.

... Зникли, розійшлись по шляхах, по кварталах, по глухих дорогах республіки.

«Кіт у чоботях» — це муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер стиха лоскоче мою скроню, в моїй душі васильковий сум.

?

Так! Я хочу проспівати степову бур'янову пісню цим сіреним муралям. Я дуже хочу, але —

— Я не можу: треба, щоб була пісня пісень, треба, щоб був —

— Гімн.

Тому й васильковий сум: хіба я створю гімн «коту в чоботях», щоб понести цей гімн у глухі нетрі республіки?

Хіба я створю гімн?

От її одіж:

Блуза колір «хакі», без гудзиків; колір «хакі» — це ж чоботи.

Блуза колір «хакі», без гудзиків, колір «хакі» — це ж зелений, а вся революція стукає, дзвенить, плужить, утрамбує по ярках, по бур'янах, біля шахти, — де колір «хакі».

Вся революція без гудзиків, щоб було просторо, щоб можна розправитись, зідхнути вільно на всі легені, на всі степи, на всі оселі...

— На весь світ!

— Спідничка теж «хакі», а коли й не так, то все одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився в ній. Так, і спідничка теж «хакі». Вона трішки подерта спереду, трішки ззаду, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червільковий з кольором «хакі», тому й сорочка була зелена — тіні з бур'янів упали на сорочку.

От.

Капелюшок... а на нім п'ятикутня зоря. Цього досить? А то ще: під капелюшком голена голова — не для моди, а для походу, для простору.

І нарешті, —

— чоботи.

Ну, тут ясно:

подивіться на малюнок, той, що за дитинства.

Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім — про неї...

... Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно — жучок.

А втім, це не важно...

... Очі... ах, ці очі... Я зовсім не роман пишу, а тільки маленьку пісню.

Але треба й про очі.

Очі —

— теж жучок.

Іще дивіться на її очі: коли на бузину впаде серпневий промінь, то теж її очі.

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс — головка від цвяшка: кирпатенький (Кирпик! — казали й так, поза очі тільки).

Ну, ще зріст.

Ясно: «кіт у чоботях».

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї — уривок правди, бо вся правда —

— то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене, мабуть, цікавої зав'язки, цікавої розв'язки, а від «кота в чоботях» — загальновизнаних подвигів, красивих рухів —

— іще багато чого.

Це даремно.

Ми с товаришем Жучком не міщани, красивих рухів у нас не буде:

у товариша Жучка не буде.

За цим звертайтеся до гітарних героїв гітарних поем.

Товариш Жучок — це тільки «кіт у чоботях» із живими руками, з бузинковим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне соняшну вагу, щоб висушити болото...

А яке — ви сами знаєте.

І тільки.

А зав'язки — розв'язки так від мене й не дочекається. Бо зав'язка — Жовтень, а розв'язка — соняшний вік, і до нього йдемо...

мир хижим
война дворцям!

Ми з товаришем Жучком не міщани, красивих рухів у нас не буде...

Це не роман — це тільки маленька пісня, і я її скоро
скінчу.

II

У цьому розділі я оповідаю про невеличкий
подвиг...

— А чий? Ви подумайте!..

... Зима, fuga, буруни, іще буруни...

Потяг, залізниця й рейки, рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань! Довго паровик
борсається в депо: і тут — у депо, і там — у депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може, знову
ми будемо бігти сюди розгублені, з запаленими очима, а
за холодними станційними будинками завиють вовки на
журний холодний семафор.

Але сьогодні ми їдемо на Кубань, бо віримо в свої за-
палені очі.

— Товаришу Жучок!

Так, і товариш Жучок!

... А чому вона в цьому полку, ви, звичайно, не знаєте
й ніколи не визнаєте, бо й я не знаю, а брехати не хочу:
це уривок правди, а вся правда — то ціла революція.

... На кожній станції тільки й чути:

— Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться потяг, як ледачі воли в поле, як ледачі воли
з поля.

Степ. Раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палив!

— Товарищі! Всеросійська кочегарка в небезпеці!

Д'ех, яблучко, куда котішся,
Попальош до Краснова — не воротішся.

І раптом:

Ой, на горі та жінці жнуть.

— ... Ей ви, чого завили? Буде панихидити — і так сумно.

... Степ. Фуґа. Буруни й ще буруни.

— ... Ефто п'ятої вагон — антінаціональної. І скажу я тобі, братяц, про народи. Латиш — ефто тиш, смірної народ, мудрай; оврей — тож нічяво. Ходя — катаяць аль тутарін — суварай і вернай народ. А вот ефто хохол — панихїда: как завоя про поля аль про дєвчину — тьякай!

... Степ. Фуґа. І рейки — рейки.

— Козаки!

— Козаки!

— Де? Що? Як?

— Хто панику робить? Сволочі!

Вискакують сотні «наганів», «бравнінгів», «ґвинтівок».

Дехто дивиться з тугою, дехто готує набой, дехто сів на тендер і полетів: паровик одчепився й летить по паливо.

— Товаришу Жучок, вам не боязко? Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то — козаки. І чогось засмутніла, замислилась.

... Довго білі широкі поля. Довго паровик не приходить. Нарешті, приходить. Тоді знову відходить у дикий і німий степ.

... Від станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани, і тріщать і дивляться з тугою обідрані діряві вагони:

... «Поезд генерала (імя рек)».

... Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

... Товариш Жучок дістала палива. А дістає так:

— Тьотю, дайте оцю паличку.

— Що?

— Дайте оцю паличку.

— Бери.

Взяла.

— А може ще дасте?

Подивиться «тьотя»:

... Жучок: «кіт у чоботях».

Іще дає.

... Товариш Жучок заливається:

— Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто — жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою! Коли я буду відомий письменник, тоді я напишу велику драматичну поему: «Кіт у чоботях».

... Трищить чавунна пічка — паливо. За вагоном летить, віє дика фуґа.

Ідемо на Кубань.

— ... Отак... не так. (Це товариш Жучок).

Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагону — може я, може хто інший, може всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинелю.

Але вона каже:

— Дурня нічого валяти. Думаєш, як приїдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись? Дзуськи! Як би не так!.. На, ший!

Вона нам обід варить, вона наша куховарка — і тільки. Вона безпартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку «Что такое коммунизм» (без автора)... Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной армии.

... Але вона нас конче дивувала, вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли.

Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

— Чи не скінчила ти бува гімназію? — сміявся дехто.

Вона комічно сплескувала руками:

— Гімназію? Гімназія для панів. А для нас — дзуськи!

Тоді один незграбний хохол авторитетно заявив:

— Це паходной Ленін...

— Да, руки порепані.

... А за вікном стояла туга і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

... Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, зрідки туга на дріт, а завжди:

— Д'ех! Революція — так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі потяги, потяг, як воли, і раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить у темну дику фугу, у дикий німий степ.

Тільки забув я ще сказати:

Частенько, коли потяг зупинявся на станції «на неопредельнонное время», товариш Жучок, упоравшись біля походної кухні, виходила з вагону невідомо куди, і довго її не було. А відтіля вона приходила завжди в зажурі.

Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

Плякати! Плякати! Плякати!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плякати! Плякати! Плякати!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія. Білорусія.

Азербайджан. Крим. Хіва. Бухара.

Плякати! Плякати! Плякати!

Німці, поляки, петлюрівці — ще, ще, ще...

Колчак. Юденіч. Денкін — ще, ще, ще...

Плякати! Плякати! Плякати!

Місяць, два, три, шість, двадцять... ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Мчались місяці...

Минуло... я не знаю, скільки минуло: може це було вчора, а може позавчора, а може промайнуло двісті літ?

Коли це було?.. А може це васильковий сон?

Не знаю!

І от — літо, степове літо. Це степи біля Дніпра — недалеко Дніпро.

... Тепер ночі в літніх степах.

— Це так чудово, так каламутно!

Знаєте? Сидиш у степу й думаєш про тирсу. Це так чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить, коли шелест зайчиком: плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалювали вже степ уночі. А то б я його так змалював —

— їй право!

... Я приїхав.

На третій день одержую записку:

«Товариш, ви, кажеться, приїхали ещо в пятніцу. Предлагаю немедленно зарегистрироваться в ячейке».

Кажу:

— Секретар, мабуть, жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

— Тебе дивує записка?.. Это чепуха. От ти ще поноухаєш дискусію. В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

— Що за дискусія?

— Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

... Я пішов.

— Де кімната ком'ячейки?

— Он!

Входжу. Дивлюсь — щось знайоме. Думаю, пригадую й раптом згадав: та це ж «кіт у чоботях».

Ото штука!

— Ви секретар ком'ячейки?

— Я...

— Вас, здається, товариш Жучок?

— Так.

— Ну, так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?..

Вона, звичайно, все пам'ятає, але вперше зареєструвала мій партквиток, а потім уже говорила.

... Ясно: минуло стільки-то часу. Товариш Жучок дочитала — прочитала «Что такое коммунизм» (без автора). Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской Красной армии. І тільки.

А інше так просто: ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції і може й сам не знає, що він секретар ком'ячейки, а потім узнає й пише:

«Предлагаю негадленно зареєструватися...»

Одно слово, я, мабуть, і не здивувався, тим паче, що минуло так багато часу, а «кіт у чоботях» і тоді вже був — «паходной Ленін...»

І, треба щиро сказати, друге видання Леніна — «паходной Ленін» — таке ж іноді було суворе й жакне.

От малюнок:

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

— Товаришу! І вам не соромно?

— Дозвольте... я ж... їй право... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

— Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю.

Пише:

«Товарищ такой-то в таком-то месяце пропустил столько собраний. Получил выговор от секретаря ком'ячейки с предупреждением вынести его недисциплинированность на обсуждение общественного мнения партии посредством партийного суда на предмет перевода в кандидаты или окончательного исключения из наших коммунистических рядов.

Подпись».

Точка.

Коротко.

Ясно.

І — трішки того... ніяково.

... Звичайно, як і тоді (тоді — в дикім степу), на ній колір «хакі», бо революція знає одну гармонію фарб: червільковий з кольором «хакі». Як і тоді, величезні чоботи не на ногу.

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик — голівка від цвяшка: кирпатенький.

... Як і тоді, були ночі, але вже не холодні, а теплі, замріяні — літні степові ночі.

Тільки тепер тривожили нас не козаки, а бандити-лісовики тривожили наш тил. А з півдня навідав розлютований, поранений (добивали) ведмідь з білого кубла великої російської імперії.

А от дискусія (у печінках сидить!).

Є хожяча фраза: треба бути на чеку і не забувати про чеку.

Зробили перефразовку.

— Дискусія — це бути на чеку, щоб не попасти в секретарську чеку.

Товариш Жучок каже:

— Сьогодні вечір дискусії!

Ми:

— О-ох! У печінках вона сидить! (це, звичайно, не вголос).

— Товаришу! Дайте мені на хвилину «Азбуку комунізму».

— Ах, не мешайте, товарищ. От я і забил: как это? Фу, чорт. Значіт, капіталізм має три признака: найомний труд... найомний труд... найомний труд...

Хтось підказує:

— Монополізація средств производства. I...

— І ідіте ви к чорту, сам прекрасно знаю.

... А от на другім краю:

— Камедія! Как все заволновались. Товарищ Ларіков, неужели вы не волнуетесь? Не верю. Не поверю, чтоб вы всьо знали.

Це до одного з тих, що все знають:

— Ну, от, если вы всьо знаете, скажите: когда Тьер разбил великую французскую коммуну — в 71 ілі в 48 году. А? От скажите.

— А ви, товарищ Молодчиков, не хитрите, не выпитывайте, скажите просто, что вы не знаете. І тогда я вам скажу.

Молодчиков червоніє, і я червонію, багато з нас червоніє, бо більшість із нас — це ті, що нічого не знають, але цього ні в яким разі не скажуть.

— Це ж дурниці — ці дискусії, наче ми школьники.

— І правда. На чорта це? Це ж буржуазна метода освіти. Не достає ще екзамена з інспектором.

Іще чути:

— Да, наконец, дайте мне на минуту «Азбуку коммунизма».

— Фу, чорт, снова забил. Капіталізм має три признака: монополізація производства... монополізація производства...

— От бачите, все ж одно не знаєте.

— Ах, оставьте мене, товарищ...

Нарешті, вечір.

Так: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх) — громи гармат, а десь у травах, а потім на дорозі — кавалерія. Наша? Кажуть, не наша. А чия? Не знаю. Може ворожа кавалерія, може рейд.

І хтось тихесенько, за травами — «може завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й дух порожнечі, дух побігу, дух крові».

Але те забувається.

... Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

— Ну, товаришу Бойко, все таки я нічого не зрозуміла. При чому тут діалектика, коли сказано — історичний матеріалізм? Ви як думаєте?

— Дозвольте, товаришу голова, я собственно слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

— Як голова, нічого не дозволяю, а як товариш, прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді було навіть дурно).

А все це називалось дискусія.

Товариш Жучок казала:

— Дзуськи! Не так. Ану ви, товаришу Молодчиков?

Вона рішуче входила в ролю педагога.

А ми бісались, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на нашу бувшу куховарку, на сьогоднішнього секретаря ком'ячейки — на «кота в чоботях».

... Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштувала жіночі зібрання.

Так от —

— багато я написав би ще про товариша Жучка, і це заняття вельми цікаве. Та, бачите, зараз пів на п'яту, і мені треба вже спшити на партзібрання, бо там —

— товариш Жучок № 2, а це значить... проте, коли ви партійний, то ви сами знаєте, що це значить.

Вона написала так:

— Товаришу Миколо (це до мене. Микола Хвильовий). Ви, здається, післязавтра будете вже в Таращанському полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати. Може ніколи не побачимось, так я вас хочу попрохати: не гнівайтесь на мене за дискусію. Я знаю, у вас — самолюбство, але в нас — темнота. А поскільки диктатура наша... Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік-два-три вирости не на вершок, а на весь сажень. З комуністичним привітом Жучок».

Але вона сьогодні не поїхала, і ми ще побачились.

Побачились от де.

Уявіть — порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять. Це — муралі революції. Частина з них поїде в полки, подиви, частина ще буде тут, а потім теж поїде в полки, в подиви.

Це бурса революції.

... Було зоряно, а потім стало темно — пройшли хмари.

... Побігла мжичка.

Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді. Хотів скоріш заснути.

Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

— Товаришу, не мішайте спати!

... Мовчанка.

Мжичка тихо, одноманітно біла у вікно. Хотілось, щоб не було мжички й не торохкотіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву — іти на Москву, на північ від ворожих рейдів.

— Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

... Ви, мабуть, уже знаєте, що то товариш Жучок підшморгувала.

Вона підійшла до мене.

— Ходіте!

Я здивовано подивився на неї.

... Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ, і була мжичка.

— Ви плакали?

— Так!..

І засміялась:

— Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взнав, що товариш Жучок, хоч і жучок і «кіт у чоботях», але і їй буває сумно.

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що в неї вже була дитина і цю невеличку дитину —

— повісив на ліхтарі козак.

Це було на Далекім Сході, але це й тепер тяжко.

Це було на Далекім Сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом. А то була козака помста.

... Я згадав сніговий степ.

... Ішла мжичка.

... Була одна сіра дорога й темні силуети будівель.

А втім, це не диво, що дитину на ліхтарі повісили: було ще й не таке.

Я не збираюсь у вас викликати сльозу.

А от маленький подвиг — це без сумніву.

А чий? —

— Ви подумайте.

... Товариш Жучок № 2,

№ 3,

№ 4

і не знаю, ще скільки є.

Товариш Жучок № 1 — нема.

Зник «кіт у чоботях» у глухих нетрях республіки.

Зник товариш Жучок.

... Ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції, носить соняшну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте.

Так:

— піп охрестив Гапка (глухе слово, а от гаптувати — вишивати золотом або сріблом — це яскраво).

Ми назвали —

— товариш Жучок.

А історія назве —

— «кіт у чоботях».

Кіт у чоботях — тип.

Точка. Коротко. Ясно.

Все.

СОЛОНСЬКИЙ ЯР

I

До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три верстви зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гущавину доріжка по папороті, повз сизих кущів, до Солонського Яру.

Солонський Яр: яр і село.

В селі пахтить дубовим молодняком, стоїть над яром-селом, а нижче, в провалля поплентались стрункі й темні явори і тільки за десять верстов виринають, щоб мовчазно відійти на захід, на південь.

Удень над селом сковзається клапоть перлямутрових хмар, а вночі хмари зникають за проваллям, тоді Солонський Яр горить огняницями — і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр — природна фортеця.

Солонські острожники казали:

— Є Холодний Яр, а це — Солонський Яр... Атож...

А в Млинківській волості скаржилися:

— І сукини ж сини! Прахвости! Чортового батька видереш їх відтіля.

Чухали потилиці, збирались на сходку. Міркували. Іще чухали потилиці.

— Яку тут прахтіку зробити? Га? Запетлювали, як той казав...

... Коли приходить ніч, Млинки напружено дивляться на темну стіну полтавського лісу й чекають. Але невідомо, в яку кошару забредуть солонські вовки. Тільки вранці шумить село.

Вранці дізнаються, кого обібрано «до цурки».

... Стоїть могутній дуб на півдорозі до лісу, а до нього

сіріє ранковий шлях, од вітряків перехилиється на ділянку молодняка.

У немите вікно волосної ради дороги майже не видно.

Савко Гордієнко, безусий голова з гострим обличчям, подивився у вікно й підійшов до натовпу.

— Ну що? І сьогодні обібрано кого?

— Аякже: Матвія Юхименка.

Підійшов ще один селянин і безпорадно розвів руками:

— Не інакше, як дивізію треба сюди.

Притакують.

У кімнаті смердить архівним папером, а писарчуки перами риплять.

Савко вдарив себе по чолі:

— От напасть... Прийдеться воювати.

Згодились.

— Дивіться, вам видніше... А що напасть—то правда.

Але Савчин сусіда попередив:

— Ти гляди, Савко, п'ять председателів ухекали, то... може й тебе отпраплять на той світ. Це, брате, тобі не австріяка.

... А в село із Солонського Яру вилазили постаті й зникали за тинами. Іще чути було там про Савка:

— Така йому фортуна: плохий буде — хай головує, а зачепить — лихо буде...

... Над Солонським Яром розтанув останній промінь, у лісі почало темніти. Із півночі попливла хмара, теж ішла на захід.

... Пахло дубовим молодняком.

II

«... Наказую негайно виловити банду, що в Солонському Яру. Отряда прислати не можу, бо майже всі люди в роз'їздах».

Такий папірець від повітового військового комісара!

Савко подумав: «Дійсно пора».

Зібрав міліціонерів:

— Гайда!

Міліціонери — старі партизани, дух партизанщини глибоко сидить.

Рудий міліціонер, старшина, каже:

— А що, того... можна буде в Солонівці самогону... Чуєш, Савко?

Голова не чує, задумався. Думає він, що йому робити: острожників, звичайно, на селі не застанеш, а солончани своїх не видадуть.

... Скоро в'їхали в ліс.

Коні наставили вуха й прислухаються до луни, що гулко йде в гущавину від ударів копит.

Глухі столітні ліси Полтавщини, і чогось тут журливо.

Насторожились кущі, тріщать гілки. Іноді коні збочують, і тоді шелестить листя на весь ліс.

Рудий міліціонер поліз за кисетом, а другою рукою порівняв свого коня з Савчиним.

— Слухай, друже, може, не будемо тривожити їх, уладнаємо?

— Це кого? Солончан?

— Авжеж!

Савко сказав:

— Наказ єсть з уїзду. Ніззя.

— Ага... Ну, то інше діло.

А потім погладив корявою рукою коростяву шию свого коня.

— Слиш, Савко! Кажуть по газетках — румунський король селянам слабоду проголосив?

— А тобі що з того?

— Та як же: все таки слабода...

Савко скрушно похитав головою:

— Мало тобі слабоди!.. Під ким ти сидиш: під королем, чи ні? Ну!

— Звісно, що ні.

— Отож бо й є. Бандисти ви гарні, як на вас подивишся.

Останні четверо міліціонерів пахтіли цигарками і мовчки оглядали гущавину. Сизий дим махорки хмаркою стояв над отрядом, а потім струмками розходився за вітами, за зеленню.

... Під'їжджали до Солонського Яру.

Доріжка веде прямо в село, а треба заїхати з іншого боку.

Пустили коні в гущавину, і зашумів, затріщав ліс.

Загінчани потикали обличчя в арчики, а коні легко хропли й уперто продирались до ріжі.

Сонце давно вже гримало над лісом, але тут його не було.

Тут ніколи не було сонця й завжди стояла тінь.

... Порішили: коли виїдуть на ріжу, гайда на Голохватський край (це квартал у Солонському Яру). Гвинтівки приготували, але без наказу голови не стріляти.

Ще продирались, і нарешті, крізь гущавину прорізалася стьошки світла.

Нарешті, загін вискочив на ріжу.

... Загавкали собаки. По ярку забігали постаті.

— Стій! Куди біжиш? Стій!

Голоси загінчан метушились у зелені, і з усіх кінців одкликалися луни.

Савко скрикнув:

— Стріляй у повітря!

Бухнувся випал над Солонським Яром, і раптом село стало мертве.

Під'їхали до голохватських будівель.

— Дома хазяї?

Виходили баби, перелякано дивилися на загінчан, але, впізнавши млинківських хлопців, сплескували руками.

— А, щоб вам ні дна, ні покришки! Як же ви налякали. А ми подумали — і справді комунія наскочила.

Савко суворо подивився й спитав:

— Де ваш председатель?

— Який председатель?

— Та староста ж!

— Так би ви й казали... Марфо! Ану бо, поклич голову. Незабаром прийшов і голова.

До нього:

— Де твої голохвастівці? З уїзду прийшов наказ заарештувати їх.

Усміхається:

— Де ж я їх візьму... Господи! Ліси ж такі, слава тобі, Миколає угоднику, не маленькі — є де сховатися.

А потім заморгав підсліпуватим оком:

— Пожди, Савко, я, мабуть, піду дістану чогось. Як же так: гості приїхали, треба ж таки підправитись.

Савко рішуче одрізав:

— Нікоторого гвоздя! Спольняй, що требують.

Рудий міліціонер досадливо почухав потилицю:

— Слиш, Савко, а могорич і не помішав би, їй-богу!

Але млинківський голова нічого не слухав. Наказав своїм хлопцям вибирати з голохвастівських скринь шмаття, а «старості» наказав негайно подати підводу.

Зарепетували, заскиглили баби; заметушився «староста».

Зашумів Солонський Яр.

У кожній хаті було розчинено скриню й повибрано з неї одіж на підводу. А від'їжджаючи Савко пообіцяв ще й спалити все голохвастівське кубло, коли острожники не являться доброхітно в Млинки.

Скоро загін із підводою зник у лісі, і до хатів посунулись чоловічі постаті. І довго чути було грізний гомін у Солонському Яру.

III

У Млинках гомонів базар. Декілька осілих тутешніх циганчат сіпали коні за хвости й вигукували, як і двісті літ тому.

Бігали, лопотіли перекупки.

А біля блискучих гір горщиків стояли поважні ганчари Полтавщини.

Савко й рудий міліціонер носили по базару шмаття, що забрали в Солонському Яру, і викрикували:

— Люди добрі, пізнавайте своє добро!

Підходили, лапали одіж, хитали головами, але ніхто не ризикнув пізнати своє.

В натовп падало біле сонце й пахло сливами й яблуками. Пахло ще кінським потом, і мукали покірні корови.

... До Савка підійшов низенький чоловік в обідраній свитині. Обличчя йому стягнуло зморшками, і здавалося, що він плаче.

Полапав зелену хустку, погладив її ніжно й ледве чутно промовив:

— Конешно, Дуньчина... Дуньки моєї.

Але раптом зник кудись: впірнув у натовп. Тільки

біля «потребілки» він підійшов знову до Савка й то-
ненько, ніби горох розсипав, запитав:

— А що, Савко, чи не чути, довго ще війна буде?

А потім ще полапав зелену хустку й зідхнув про себе:

— Конешно, Дуньчина...

... Мекають вівці. Через базар пройшла отара, і пил
сховав сонце. Десь викрикують щетинники, і біжить гул
за вигін, де стоять забиті панські будівлі.

— Люди добрі, пізнавайте своє добро!

... Але не бачить Савко, що за ним стежать солон-
чани; злосливо, лукаво дивляться на нього. А коли по-
вертається до них, вони показують йому спину, а по спині
бісового батька пізнаєш.

Рудий міліціонер виблискує червоним носом, і від
нього далеко несеться дух самогону.

Ще з годину походили — ніхто не признає...

— Що за напасть!

Пішли у волосну раду, зложили солончанське шмаття
біля шахви.

... В раді повно народу.

Зайшло декілька чоловіка в кімнату голови:

— Не так ви робите, Савко, не слід його виносити на
базар.

— Чому це?

Підійшов до Савка Онищенко, з комнезаму, на вухо каже:

— Тут вони.

— Хто це?

— Та солончани ж, голохвастівці.

Вдарив себе Савко по потилиці:

— Так он воно чого ніхто не визнає!

Покликав рудого міліціонера:

— Зараз збери хлопців, треба оточити, голохва-
стівці тут.

Похитав головою рудий:

— Де там їх тепер найдеш... Давайте, мабуть, удвох.

Ніколи Савкові базікати, схопив гвинтівку й побіг.

Ходить повз ганчарів, ніби горщики уважно розглядає,
а сам оком уп'явся в натовп.

Грає сонце в горщиках, і весело виблискують гори ган-
чарського добра.

... А голохвастівці, мабуть, запримітили щось не-
добре — до коней пішли.

Нарешті, Савко побачив їх. Кинувся в натовп.

Але вже було пізно, і тільки пил закурів до вітряків,
що на полтавський ліс.

— Гей, держи!

Савко націлився й вистрілив.

Галас! Галас! Галас!

Але голохвастівські коні зникли вже за вітяками.

Кинувся Савко до волости, скочив на кобилу, покликав
рудого міліціонера й гайда за солончанами.

... Затривожився базар, ганчарі заходились складати
горщики на вози, циганчата потягли за хвосту коней, по-
сунули люди до дворів.

Тільки щетинники уважно розглядали свій крам у
скриньках і ще закликали до себе наляканий нарід.

Десь кричала перекупка:

— Куди ти потягнув, харцизяко! Людоньки добрі,
держіть злодія!

IV

... Темна наша батьківщина. Розбіглась по жовтих
кварталах чорнозему й зойкає росою на обніжках своїх
золотих ланів. Блукає вона за вітяками й ніяк не найде
веселого шляху.

... Болить наше мільйонове серце, і хочемо запалити
їй груди своїм комуністичним сяйвом... Темна наша бать-
ківщина...

... Змилені коні зупинилися на узліссі. Сказав Савко:

— Втекли!

В рудого міліціонера од скаженого бігу ніс був мов
та цибуля. Втирав хусткою піт.

— Повернемо, мабуть, додому, чи що?

— Ні! Гайда на Солонський Яр.

— Та чого ж ми поїдемо?

— А того, що треба видивитись, осточортіли вже.

Рудий казав, що небезпечно вдвох у таке кубло те-
ліпатись. Але Савко був упертий.

Поїхали.

За півверстви зупинились, позлазили з коней і з гушавини оглядали Солонський Яр. Савко сподівався, що біля дворів буде метушня, але по вуличках нікого не видно було: і яр, і ліс, і село — усе ховалося в зеленій тиші.

Так перебули, мабуть, з півгодини. Потім Савко казав переїхати на другий край, що поринув у дубняку, куди не добиралося око.

Коли посідали на коні, в ліс зайшов уже вечір, і знову гостро пахло молодняком. Зірвався заєць і залопотів по листях.

(... Темна наша батьківщина, і темні в ній ліси. Тягнуться вони на Полтавщині мовчазно на захід, на південь).

... Казав міліціонер:

— А, може б, помирилися... Слиш, Савко?

— Ніззя...

— А то, їй-богу, могорич запили б...

Савко гостро дивився в гушавину.

Сонце, мабуть, упливло за обрій, і в лісі ходив уже важкий присмерк.

Коли знову з'їхали на стежку, що веде на Млинки, Савко раптом схопив рукою гвинтівку. Але в цей момент гримнув випал, і далеко пішла грізна луна.

Коні рвонулись і кинулись з лісу.

Засвистів вітер.

Гримнув ще один випал, і зашумів ліс від цокоту копит: за млинчанами летіла погоня з голохвастівців.

Рудий міліціонер зупинив коня:

— Братці, не бийте!

Але Савко розумів, що йому милости не буде. Як божевільний, гнав він свою кобилу на Млинки.

— Цок! Цок! Цок!

Іще далеко позаду солончани, але Савкові треба добігти до вітряків, поки острожники не вискочать із лісу:

— Цок! Цок! Цок!

Свистить вітер у вухах. Гніда кобила затінилась, важко дихає на дерева... (Невже наздоженуть?).

... Свистить вітер.

... Нарешті, Савко вискочив у поле.

На заході жевріло (конало) небо. Десь горіли бур'яни під огнем польового повітря. Поле горіло бур'янами.

Знову гримнув випал — то вискочила на узлісся ватага солончан.

Савчина кобила пролетіла ще декілька кроків і гепнулась на землю.

Захропла.

Савко заліг за кінський тулуб і почав одстрілюватись.

Ватага зупинилася.

Але то був один момент: одразу ж солончани пішли в обхід.

Тоді Савко рачки поліз до Млинків.

Біля вітряків він випустив останню кулю й кинувся до першої хати.

Ускочивши в двір, він заліз під комору...

... Скоро в дворі були й солончани.

... Млинки наче вимерли, тільки собаки завзято гавкали по дворах. Зачувши постріли, млинчани поховались по хатах, не виходили.

Голохвастівці витягли з хати хазяїна:

— Кажі, де він? Ти ж бачив, куди він сховався?

— Та я ж... їй-богу...

Свиснув чмілем у повітрі нагай.

Хазяїн заплакав і вказав на комору.

Заревли солончани, оточили будівлю.

— Гей, ти! Чого перелякався — вилазь!

І наставили під комору одрізи.

... Савко мовчки виліз, подивився навкруги себе й похилив голову.

Зловтішними огняницями горіли в голохвастівців очі.

Підійшли до Савка, мовчки роздягли його й голого повели в поле.

Ішов по дорозі Савко й тупо дивився на полтавський ліс.

... Млинки мовчали.

... За вітряками голохвастівці зупинились:

— Хлопці! В кого гостріший ніж? Виймай!

... А потім двоє одійшли вбік, підійшли до хати й пустили два червоні півні.

Савчина кобила пролетіла ще декілька кроків і гепнула на землю.

На далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни.

Піднявся вітер. Зашуміли Млинки. Забили в розбиті дзвони. Загаласували вулиці.

— Рятуйте! Рятуйте!

... А глибокої ночі із злизаного пожаром краю посунулись натовпи людей до голохвастівців.

... Тієї ж ночі величезна заграва пожежі стояла над Солонським Яром.

І знову на далеких гонах горіли огнем сухого повітря запашні бур'яни, і гостро пахло дубовим молодняком.

БАРАКИ, ЩО ЗА МІСТОМ

I

Юхим підійшов до паркана й прочитав такий плякат:

ТОВАРИШІ!

Тероризуйте тил ворога! Бийте німчуру! Бийте гайдамачину! Наше військо недалеко. Хто не з нами, той проти нас.

Підпільний ревком

І тут же Юхим подумав про Мазію:

— Так... Розуміємо... Ну, держись, Мазію! Пасмотрим твою ухватку.

Потім заложив руки в кишені і посвистуючи пішов до бараків.

Це було вдень.

II

Розсипається небесний дріб по даху, і співають ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

Тиха осіння ніч, коли темно, як сажа, а десь запізнився невідомий птах вилетіти на південь.

Над бараками ліхтар примружив своє старече око, засльозився, з сумом дивиться на провалля. Біля города присіли бараки, а далі ховаються провалля, де навалено сміття з міських будівель, з помийних ям.

А цвинтар, що праворуч, зарився в стоси жовтого листя, і по коліна загрузли могильні верби...

Ну, і прислухався Мазій, санітар барачний, і чути було — шарудять у листях мишенята дощовитої осені.

То падають дрібненькі горошинки, щоб напоїти землю невеселим шумом.

Холодно.

Вітер іде широкою вулицею, добігає до бараків і тоді з важким духом трупів несеться до провалля, щоб заритися у сміття.

До бараків, у двір, крізь ворота просунулись рейки, що провели в п'ятнадцятому році, коли з далеких сопок Галичини повезли ранених.

Але зараз не видно рейок — темно, як сажа...

... Ах, Німеччино, Німеччино! Кожного дня заганяєм у ворота чотири-п'ять вагонів напівтрупів, і бараки повні до неможливості.

Тягнуться потяги без станцій, без води, без хліба на батьківщину — і приходять потяги до бараків.

... І от до Мазія прибіг Юхим, кинув спрожота:

— Ну, єсть плякат!

— Що кажеш, Юхиме?

Мазій дивиться двома ярками. Від нього йде труповий дух.

— Кажу — прояви себе!

І розповів: треба товаришам підсобити. Одним словом, приштокати.

Мазій думає недовго і вже гудить голосом польової порожнечі:

— Це можна... Чого ж не можна?

Юхим подивився непевним поглядом:

— А не брешеш?

— Навіщо брехати?

— Ну, тоді слухай: давай канкретно абсудим. Скажемо так: зробити треба. Це ясно. А як зробити — подивимось. Згодний?

— Згодний.

— Дивись... Щоб, значить, вийшло все в акурат і ніякої зміни від тебе не було.

... Отже в цю ніч ухвалили так: одного обов'язково приштокати, а далі буде видно.

Окупація — слово не наше, і прийшло воно з темних країв, щоб захмарити наше блакитне небо.

Ходять по городу каски, суворо дивяться голуба одіж.
Не голубіють дні.

Мовчки бунтують вулиці, мовчки бунтує завод.

І порожньо очам, мов о дванадцятій годині ночі в об-
ложенім місті.

Мочить дощ і шлики з червоними китицями й черво-
ними поверхами. Звичайно, з наших.

Але чорно на душі.

І шкирить зуби почуття помсти і хочеться клацнути.

... Окупація — слово не наше.

Від Мазія Юхим пішов до Оришки. Були у неї інші
санітари, так би мовити, товариші Юхимові.

«Разговори розговарювали».

Говорили про доктора — старшого лікаря — та про інше.

Ну, і лаяли — всіх лаяли. Навіть мерців і хворих.

Сказав один:

— А не помічаєте, хлопці, як старший лікар почав хво-
стом крутити? Це не спроста.

Юхим наставив вухо.

Невже і він прочитав плякат?

Гм!

І чогось образився:

— Понімаєш, «хвостом круте». Думаєш, тібе спужався?

Регочеться санітар:

— Що це ти, Юхимушко, чи не з Мазієм побував?

Здригнув Юхим: «в акурат влучив».

— Перехристись. Який міне антирес?

— Та хто його знає! Мазій чоловік темний...

А другий розповів:

— Проходжу це я, братці, біля кладовиська. Дивлюсь —
щось блукає там. Перелякався я, бо темно було. А потім
кричу: «хто там такий?» Не відкликається. Взяв я тоді на
бугайця: «хто там такий? Стріляти буду». Не відкликається
і йде до мене. Конче перелякався я, але стою. Коли це
підходить. Дивлюсь — Мазій. «Чого ти тут шляєшся?» —
«Могилку, каже, рив». «Це уночі?» — «А не все одно:
завтра ж знову штук двадцять закопаємо». Отакий!

— Та то його, мабуть, мерці збили з пантелику. Вже
нічого йому не страшно.

— Воно так. Та його вже страшно становиться.
Юхим заспокоївся й покликав у сніни Оришку.
Така й така історія. Думаємо одного приштокати. Сам
бачив плякат.

Оришка:

— Ну їх до чортової матері! Не зв'язуйся. Коли б чого
не вийшло.

Юхим поважно взявся в боки:

— Сайдьоть! Лиш би тебе турботи не було.

А потім пожартував:

— Міне що — як треба, то й жисті рішусь. Пайдьош
на похорон, музика заграє марша...

Отже говорили ще й про іншу справу, бо помітив
Юхим, що Оришка підморгувала комусь.

— Ти гляди, щоб нікаторої зміни. Нащот зміни я чо-
ловек пронзительной.

Оришка в знеможі похилилась Юхимові на груди.

... А за дверима ринви співали одноманітну пісню в
переливах легкого дзвону.

III

Чи не здається вам, що ви вже давно в бараках, де
трупний дух?

Га?

Суета. Суета. Суета.

Хіба можна кожного зводити у ванну після довгої до-
роги без станції.

... Потім рили величезні ями й кидали туди необмиті,
чорні, виснажені цурпалки живого м'яса.

Не чекали й смерти — валили на підводи й везли на
цвинтар. Везли на цвинтар наших полонених, що були в
Німеччині.

Отже праця на дві зміни.

Лікарі ходять по палатах розгублені, сестри й служанки
без ніг.

Носії. Носії. Носії.

... Мазій і Юхим теж.

І через край переливається в палатах стогін — чорний,
смердючий. І вовтузяться люди і шукають виходу, ніби
пацюки, що попали в раковину.

Душить труповий дух.
Не чути сміху в палатах.
Але не можна весь час у такій задусі. Виходять на повітря й з жагою ссуть його, як телята материні груди.
... Пройшла Оришка. До Юхима каже:
— Це не завод пахне.
А Юхим вуглем стоїть, думає:
— Без сумління.
І Мазія очима шукає.
Оришка в аптеці крутиться. «Дохтурь!»
Як нема фельдшера, то й сама ліків дасть.
— Що вам потребується? Оліум ріцині?
І регочеться:
— Ги! Ги!
Хоч окуляри на ніс натягай.
... Набачив Юхим Мазія — покликав, убік одвів.
— Ну, що? Може, передумав?
Мазій на цибатих ногах до сонця тягнеться, баньками з безодень виблискує.
Що він думає, ця малпа з зоологічного? А говорить спокійно, наче дитина конфету ссе.
Напевне, від трупового духу заморока зайшла.
— Згарбаємо — не писне!
Юхим хвилюється:
— Завела сорока про Якова. Ти ділом говори. Що за манера? От падазрительной!
Одрубав Мазій:
— Не віриш, то йди!
Заблимали очі:
— Міне усьо одно. Підсобити треба товаришам. Возьми в унімання... А ти вола, мабуть, перетягнеш... Значить, сьгодні?
... А увечорі зійшлися біля Оришчиної кімнати.
— Все готово?
— Все.
Тоді вже насувалось сіре рядно осіннього вечора.
Пішли до Оришки: поки стемніє.
Оришка з Юхимом жартували. Борюкались.
Мазій пахтів цигаркою на палатській лаві — білій з голубиним поблиском.

В Оришки не очі — поросята кувікають.
Натягнула на Юхима млинця (кашкета, цебто) і на вухо телеграфує:
— Нащо цього привів? Ги! Ги!
Взяв Юхим Оришчине вухо в зуби:
— Мовчи! Хай сидить.
Від борюкання кімната повна спеки. Оришка, мов сонце, що за обрій перевалює.
П'ють воду, прицмокують.
Потім відпочивали.
Каже Оришка:
— Чого ти, Мазію, такий непривітливий?
Мазій у вікно дивиться, де огні по бараках ходять, — хворих переносять.
Мовчить. Як пугач.
— Скоро год у нас, а все однакової.
Це Оришка, і проглинула:
— Кажуть, з мерцями приятелюєш. Ги! Ги!
Мовчить Мазій. Безодні у вікно вставив.
... Ще пожартували.
І от вечір провалився в темряву.
Юхим заюртався:
— Мабуть, ходім!
Підвелись. А Оришка Юхимові підморгує.
От...
Та, бачите, на дворі гомін глухий пішов.
Наставили вуха.
Оришка:
— Кличуть... Неначе, як хворих привезли.
І крикнуло за вікном.
— Виходь!
Юхим досадливо махнув рукою:
— Подаждьощ, не пужар!..
... Зійшли з ганку в багно. Двір увесь шумить.
Поліз в кашкет Юхим:
— Ховай струмент. Діла сьгодні не буде.
Пішли за натовпом до рейок.
... А під навісом, де вагони, — лампи та свічки бігають.
Сунеться з вагонів скигління й іде в болото.
Метушився вартовий лікар:

— Ану, хлопці, дружніші!

А хлопці й так ледве ходять.

Учора цілу ніч носили цурпалки живого людського м'яса.

У палатах повно. Вже ніде ставити носилки.

— Отже «дружніші». Підожди, скоро вже прийдуть, за-гетьманують.

... У палатах крик:

— Куди несете? Ніде. Несіть у щосту!

— Там уже наставили.

— Ну, в десяту.

— А... йди від гріха... Чого там язиком ляскати?

... Тільки ринви співають пісню в переливах легкого дзвону.

—... Земляче! А, земляче! Дай, друже, водички!

Мазій наставив свої глибокі ярки.

— Багато вас... Все одно завтра в яму.

Хворий з жахом подивився на Мазія й заскиглив.

Підбіг Юхим:

— Сматри!

Пахло трупами.

IV

Цвинтар — невеселе місце в нашій республіці.

В'януть трави біля могил.

Зализує на могилах свої рани осіннє сонце, потім кру-тить хвостом і ховається за небесним тином.

Уранці копали братерську могилу.

Гризуть мотики землю, а лопати навалюють велику сопку, і дивимося на неї з сумом.

... Мазій стоїть з мотикою в ямі, а Юхим — з лопатою нагорі.

Інші пішли обідати.

— От дух, аж сюди чути, — сказав Мазій.

Сказав незадоволено Юхим:

— Не могу я більше терпіти, вашого духу нюхати.

І дивиться на Мазія:

— Розумієш: треба завод odkривати. Надоїло міне.

Хіба це робота з мерцями? Так, недоразуміння.

Потім говорили про сьогоднішній нальот. Так би мо-вити, про діло плякатне.

... Летить від кирки земля, бризками розсипається.

Росте сопка біля ями.

Сонце востаннє крутнуло хвостом і пішло в безвість.

Пішли й грабарі. Яма була готова.

Глибокої ночі піде сюди важкий труповий дух.

Смеркає.

Смеркло.

Від бараків відходять захмарені заулки. Темніє в квар-талах — ліхтарів немає, а будинки сиротливі, непривітливі.

... Юхим і Мазій цілу ніч вільні — копали.

Повечеряли й пішли.

Мазій ступає від бараків кішкою, в довгих, незграбних ногах — оксамит. Щоб не чути, щоб вийти до заводських воріт кішкою.

Юхим каже в долоню:

— Ша!

А сам спотикається, як монополька.

... За десять кварталів — свисток. Пішов по кварталах і тільки за проваллям стих.

Зупинилися. Прилипли до паркану.

Мазій дивиться двома безоднями — очі глибоко пішли під лоб, тільки блиск майорить.

Борода чорна, як ніч.

У Юхима усики з kota. На голові кепі млинцем.

— Ну, от і дивись унімательно. Як підійдемо до пе-карні, то й абсуди свайой головою.

Мазій струснув із світки дощ. Мовчав.

А Юхим кулеметив.

Витяг з багна ногу, — багно крюкнуло.

— Здравий ти мужик і варманську був. А тут ради салідарности. Я, брате мій, кательщиком був. Салідар-ність — первое діло.

Мазій брав саженні кроки, і знову багно крюкнуло.

... Біля пекарні розлітались вулиці, а далі хмурі димарі на чатах.

Уже видно. І видно ще на чатах каску.

По дошках провалюється гул кроків — розмірено, мов маятник.

Через плече гвинтівка.

— Бачиш? Ну, тепер прояви себе. Ти їхню манєру зучив.

Відповів спокійно, як дощ:
— Що ж, діло ясне: зайдемо з того кінця — і не писне.
Юхим потер руки.
... Із заводу зрідка спотикаються молотки... А може то кузня, що край села стоїть?
Завод іще жевріє, тільки готується вмирати, коли змовкне останній цех.
Юхим з погордою сказав:
— Кательщики. Це тобі не село. Тут не засньош!
... Чорти його знають: все таки боязко.
Скільки не говори, а треба ж і діло робити.
Націлився вже Юхим лізти, та Мазій тут зашепотів щось.
— Ну?
Сказав суворо й уперто:
— Отож тепер мене слухай.
— Ну?
— От тобі й «ну».
Юхим затривожився:
— Що ти такой падазрітільной... От манера!
Каже Мазій спокійно:
— Цього чоловіка ти мені даси.
— Це того?
— Та його ж.
Повеселішав.
— Бери без сумління.
— У тім то й річ: допомагати прийдеться. До ями потягнемо. Треба хоч одного живого зарити.
Юхим витріщив очі.
Юхим не розуміє.
А Мазій рішуче одрізав:
— Не хочеш, то я піду додому. Не буду й руки каляти.
Замжичило дрібно й холодно.
От історія! Думає-думає, а думи ніяк не йдуть.
Випалив:
— Сатана ти, а не людина. Не можу я на таке діло піти.
А піду. Потому, як я чувствую, паддержку треба.
Крізь мжичку чути було, як провалювався по дошках гул кроків.

... Мазій поліз.
А за ним поліз і Юхим.
Раптом біля заводу стихло.
Тротуар замовк.
.....
Ну, і що ж? Як же далі?
Далі зв'язали віжками, забили хусткою рота й потягли живе тіло по вулиці, а потім по завулках.
Звичайно, притягли на цвинтар до тієї ями, що рили вдень.
А яму вже зарили, свіжа могила стоїть.
Чули — од'їхала фура.
Колеса відходили по бруку.
Коли розрили свіжу сопку, з могили ще плазував кволлий стогін.
То цурпалки живого м'яса, що все одно скоро підуть у вічність.
... Смерділо трупами. Мазій поставив над ямою зв'язану голубу людину й штовхнув її.
Гупнуло.
Застогнало.
Ну, і діла!..
Засипали.
Сказав Юхим:
— Сволоч ти, і квит!
... Повернулись захмарені завулки.
Крюкало болото.
Підступали бараки й важкий труповий дух.
В палатах бігали огники.
Але то — не весело. Що тут казати — не весело.
Десь далеко за городом стогнало літо. Мабуть, умирало на чорних ланах.
... Д'єх! Не голубіє на душі!
І праворуч Дніпра, і ліворуч Дніпра.
І похилила в розпуці свою голову моя мила Слобожанщина, щоб слухати свою зажурну осінь.
... Рипнули перелякано ворота у барачний двір.
... А далеко гудів радіо на тисячі гін про журбу нашої невеселої країни.

Дощ ущух.

Світанок ішов із сходу ледаче, довго. Потім брів сирий день, зазираючи в калюжі.

Хмари низько стояли над самотніми бараками.

Хмари придавили одним краєм західні квартали міста.

... З города тягнулись клячі з калом.

Ну, а від заводських воріт сунувся натовп голубих людей.

Попереду біг гладкий собака з обірваними вухами. Іноді собака зупинявся, нюхав землю, тоді зупинялися й люди.

Але це на момент.

Ішли далі.

І от Юхим ускочив до Мазія.

— Шукають... з собакою...

Мазій спокійно сказав:

— Хай шукають.

— Ну, а як найдуть?

— Не найдуть.

... Юхим побіг до Оришки.

Оришка в обійми його:

— Ходім, Юхиме...

Оришка вартувала всю ніч. Недавно з ліжка підвелась.

Пахне від неї ліками.

Одштовхнув Оришку:

— Кудам там ітти... Не бачиш, що з собакою.

І заметушився по кімнаті.

Оришка розіпріла — сон солодкий. Очі поросятами ку-вікають.

— Та що таке?

Розповів Юхим: так то й так то — біда.

Перелякалася баба. Спідницю схопила. Одягається. Дивиться у вікно.

Видно —

бігає собака на цвинтарі, а потім біля свіжої могили гавкає.

Гавкає, не відходить.

І розривають уже голубі люди свіжу сопку.

Скрикнула Оришка:

— Боже милосердний! Червоні шлики вже бараки оточили.

Ну і спека!

Зовсім збожеволіла — до старшого лікаря посилає. Впросити, значиться.

— Тьху! От хранзоля дурна!

Ще побіг до Мазія, а той, як папуга, завів:

— Не найдуть!

Що тут робити? Вилаявся та й пішов у палати. От.

... А на цвинтарі вже вирили чоловіка голубого, і барачний лікар так визнав: умер від задухи, отож живим закопали.

І рветься вже собака до бараків, нюхом чує, де злодії.

Пустили собаку. І самі пішли.

Із старшим голубим барачний лікар іде.

І вже виганяють з палат.

— Ста-нов-и-ись!

Отже по-салдатському: становись.

Збились у купу санітари й санітарки.

Не так. У шерехи треба.

Гомоніли. Гомоніли.

Гомін стих.

Держали собаку за нашійника, а потім пустили.

Знову пішов дощ, у калюжах булькає.

Обнюхає собака кожного — мовчить.

А добіг до Мазія — загавкав.

Вивели Мазія з шерехи.

... Ех, Юхиме! Юхиме!

Загавкав і біля Юхима.

— Виходь!

Потім повели до старшого лікаря допит чинити.

Юхим каже: — Нічого не знаю.

А Мазій ярками подивився й байдуже кинув:

— Ну да, живого закопали.

... Вивели їх у двір і повели в місто.

Дощ знову вщух.

Було це тоді, коли міські вулиці сонно прислухалися до тиші. Город спав.

— А добіг до Мазія — загавкав.

Тільки тротуари де-не-де глухо одмірювали кроки вартових.

... Втретє розривали свіжу могилу, що на цвинтарі біля бараків.

Струпішали цурпалки людського тіла.

Сморід.

Не чути було, як співали ринви одноманітну пісню в переливах легкого дзвону.

А збоку шаруділи в листях мишенята дощовитої осені.

Крізь туман бараків майже не видно. Видно постаті край ями.

Верби йдуть за місто до провалля, де вмирає літо.

І от біля ями із зв'язаними руками стоять — Юхим і Мазій.

Ясно? Скільки шликів? — Ховає туман.

Важкий кулак гупнув в обличчя.

Одскочив убік, став біля верби. Це — Юхим.

... Коли могилу розрили, біля ями поставили Мазія.

— Лізь!

Усяка буває смерть, це зрозуміло, і буває смерть, коли від неї смердить трупами.

Промайнула мисль.

Юхим зиркнув на яму і кинувся в туман.

Де руки? Нема рук!

... Бац!

І затріпотіло живе серце, а потім луснуло.

Кров поточилась у листя.

... Над цвинтарем проходив туман важкий — осінній.

... Всяка буває смерть, і буває, коли від неї смердить трупами.

— Лізь!

Мазій подивився безоднями в туман і поліз у яму, в гору людського м'яса.

Це було тоді, коли міські вулиці сонно прислухалися до осінньої брудної тиші.

... Дощ знову вщух...

МАТИ

Приїхали до матері та три сини:
Три сини вояки, да не 'днакі,
Що 'дин за бідних,
Другий за багатих...

П. Тичина

Батько цих бойових хлопців помер дуже давно — так давно, що й не скажеш. Поховали його на осінньому кладовищі в тому ж таки дореволюційному містечкові і саме тоді, коли Остап та Андрій тільки но розпочинали свою життєву путь. Як пам'ятають старожили, з батька був звичайний собі кравець і — можна сказати — надзвичайна людина. Ну, хто б, скажімо, наважився назвати його Тарасом Бульбою? Хто б ризикнув з цього сморчка зробити хоч би поганенького вояку? А от глядіть же: тільки й думок у нього було, що про тую неспокійну козацьку старовину. Зігнувшись над якимись штанцями, скажімо, та перегортаючи сторінки раннього Гоголя, кравець (розповідають старожили) завжди тяжко зідхав і з такими словами звертався до своєї молодої дружини:

— А чи не думаєш ти, що з мене вийшов би непоганий кошовий отаман?

З історії містечка відомо, що, коли Остап (старший кравців син) скінчив т. зв. «приходську школу», кравець ціле літо бігав по сусідських дворах і розпитував у мешканців, як йому добитися із своїм перваком до кадетського корпусу. За всяку ціну хотів кравець зробити зі свого любого сина (як і з другого сина) військову людину й за всяку ціну хотів він бачити своїх синів на вороних кониках. З його біганини, звичайно, нічого не вийшло (не допоміг навіть пан «справник»), і кравець примушений був,

продавши своє майно (козу й курку з цівнем), повести свого первака до місцевої гімназії. І привів кравець свого первака до місцевої гімназії й благословив його приблизно такими словами:

— Так от що, дорогий мій сину! Не забувай батьківського заповіту: як виростеш, синку, то, прошю я тебе, піди ще ти до військової школи і причепи собі там блискучу шаблюку... щоб був ти мені, значить, як Остап для Тараса Бульби.

Остап уважно вислухав батька й побіг на іспити. І поступив він, значить, в тую гімназію, і саме тієї осени, коли чудакуватий кравець навіки розпрощався з нашим білим і без кінця загадковим світом.

Кравець був типовий містечковий кравець, і не наважився він порушити вікову традицію: як і всі містечкові кравці, він був страшенно бідний. Не залишив він після себе буквально нічого, крім двох пар стареньких ножиць та поганенької швацької машинки. Так що мусіла, значить, його дружина перебиватись з хліба на сіль та жити в неможливих злиднях. І вже не могла вона віддати свого другого сина в гімназію й віддала його до простенької ремесної школи.

Таким чином, сама судьба повела двох братів по різних дорогах, і сталося так, як у сантиментальних народних казках: один завжди носив чистенький костюмчик, а другий і не знімав засмальцьованої сорочки. Одного мати мусіла годувати пахучими сосісками («На, дві копійки на сніданок, щоб не глузували паничі!»), а другий їв чорний хліб з олією. І тому Остапові, як і треба було чекати, грала на обличчі весела усмішка, а Андрій ніколи й не посміхався: він завжди дивився на світ суворим поглядом незадоволеної людини.

Мати розуміла другого сина, і великим болем стискало їй серце. Як їй хотілось тоді, щоб і Андрій ходив у чистенькій сорочці і ходив учитись у чистеньку гімназію! Хіба він не такий близький і рідний їй, як Остап? Чи, може, і справді вона не на рівні частини поділила свою матерню любов? Ні, вона однаково любить своїх дорогих синів, і вона зовсім не винна, що має мізерний заробіток і не здібна виховати обох їх так, як хотілось би... Чи,

може, вона мусить взяти Остапа з гімназії і одвести його до ремесної школи?

У таких болях ішли дні, місяці і, нарешті, роки. Над містечком пролітали весни, перельотні птиці та ще якісь невідомі вітри з невідомих країн. Над містечком брели й осінні невеселі дощі, та йшов, нарешті, північний мороз. Улітку в містечкові збирали вишні, сливи та яблука, і тоді пахло на базарах забутою старовиною. Містечкове життя не виходило з дореволюційного кола своїх буденних інтересів і нічим не відрізнялося від того життя, що його намальовано в тисячах новель та оповідань.

Мати починала свій день на вранішньому базарі, де купувала вона найдешевші продукти, і кінчала його біля машинки. З десятої, приблизно, години до неї починали стікати люди, і вона приймала від них роботу. Цілий день вона шила сорочки та костюмчики і зовсім не мала часу розмовляти з своїми любими синами. Тільки за обідом чи то вже вночі вона підходила до якогось із них і ласкала його своїми тихими сірими очима.

— Ну, як твоє, синку, вчення? — питала вона і пестила дорогу дитину своїми схудлими руками.

Остап на ласку відповідав ще більшою ласкою. Він обіймав свою матір і говорив їй, що його вчення добре йде, що він скоро скінчить гімназію і тоді буде годувати свою мамуську гарними цукерками, що, нарешті, — говорив, — вона ніколи вже не буде так поневірятись, як зараз поневіряється. Але Андрій не вмів ласкатись, і ніколи мати не чула від нього теплого слова. І хоч знала вона, що з таких мовчазних хлопців частіш за все виходять гарні люди, та не могла вона знести цього мовчання Андрієвого і йшла від нього в зажури.

В 1914 році, як відомо, почалась велика європейська війна. В цей час Остап був уже у восьмій класі гімназії, а Андрій, скінчивши ремесну школу, працював у містечковій кузні. В цей час мати вже не знала колишніх злиднів, бо хоч від старшого сина вона ще й не мала допомоги, але зате Андрій тепер кожного місяця приносив їй той чи інший заробіток. Члени сім'ї могли вже ходити щонеділі до кінематографу і навіть почали думати про власний маленький будиночок. Словом, війна надійшла

тоді саме, коли перед кравчихою допіру потихеньку почали розгортатись добрі обрії довгожданого щасливого життя.

Мати, звичайно, затривожилась. Відчула вона, що велике лихо насувається на неї. Як Остапа, так і Андрія — коли затягнеться війна — можуть забрати в салдати (першому йшов двадцятий, другому дев'ятнадцятий рік) і, значить, можуть забрати всі її надії. Вона виходила на вулицю, зупинялась й розпитувала знайомих та прислухалась до таємничих розмов, що шелестіли по закутках колись спокійного містечка.

А містечко і справді зашумувало. Із зовсім невоєвничих будиночків повилазили доти невідомі воєвничі патріоти своєї відчизни і, помахуючи кулаками, кричали, що вони Франца Йосипа знищать в два тижні, а за місяць завоюють всю Австро-Угорщину з Німеччиною вкупі. З державних установ кожної хвилини летіли вісті про наші «надзвичайні» перемоги, і обивателі остаточно збожеволіли від несподіванок. На базарі цілий день товклися люди і передавали з уст в уста напівфантастичні чутки, і навіть можна було бачити, як дуже поважні містечкові крамарі раптом підскакували до своїх покупців і — ні з того, ні з сього — починали вести з ними довгі бесіди про сучасні події. І тільки там, на вокзалах, де матері випроваджали своїх синів у далеку невідому доріженьку, — тільки там було безгоміння. Але й це безгоміння було не буденне. Словом, прийшла якась нечувана тривога й прийшла якась нечувана суєта. Якимсь химерним вентилятором вентилювало запліснявіле містечкове життя.

Тоді й надійшов перший удар для матері. Надійшов тоді, коли Остап раптом заявив за вечерею, що він вирішив іти добровільцем на фронт і що він хоче цим рішенням, так би мовити, вшанувати пам'ять свого батька. Мати ахнула. Вона довго сперечалась із старшим сином, щоб він відмовився від такої безумної думки. Вона доводила йому, що кравець трохи психічно-ненормальний був, і що, значить, зважати на його заповіти не приходиться. Але Остап стояв на своєму, і ніяка сила не могла його переконати. Тоді Андрій порадив матері «плюнути на цю справу» і сказав своєму старшому братові:

— Коли вже ти так хочеш заробити хрестика, то, ма-
буть, паняй, брате, на фронт і не мороч нам більше голови!

І поїхав Остап на фронт заробляти хрестика і заробив
він їх там цілих чотири. І зробився він там паном-ротмі-
стром, і дістав він собі славу бойового вояки. Узнала про
це (мати не з дорогих синових листів (він за весь час тільки
одного написав), а з ілюстрованих журналів, де серед ве-
ликих героїв вміщено було й його дороге обличчя. І ра-
дісно і сумно було дивитись на це обличчя! Радісно було,
що вона народила й виховала такого сина. Сумно було, що
цей син уже, мабуть, ніколи до неї не повернеться, бо зій-
шов він на зовсім чужу їй і невідому доріженьку. Як
загадка про неповторну молодість, жевріло на серці це
колись таке рідне й близьке їй обличчя. І поночіло на
душi, і сумно було їй дивитись на цей присмерк, що йде
над сірими калюжами її понурого містечка.

А в містечковому житті і справді почало поночіти.
Войовничі патріоти вже не виходили на вулиці й не ма-
хали кулаками, як на початку війни, і з державних уста-
нов уже не летіли радісні вісті. Крамарі мовчки поста-
чали обивателя і вже не мали охоти говорити на сучасні
теми. Трапилось щось неможливе: війна робилась звичай-
ним побутовим явищем, і нікого не зворушував лазаретний
стогін оборонців відчизни. Серця почерствіли, і обиватель
похмуро чекав на якусь нову екстравагантну несподі-
ванку.

Тоді мати зазнала дальшого удару. Задумала війна
одібрати у неї й її другого сина, і покликали Андрія до
військової служби. Але не пішов той на військову службу,
і оголошено було його дезертиром. Тоді утік Андрій із
свого рідного містечка, і залишилась мати самотною зо-
зулею у своїй підвальній кімнаті. Це був дуже важкий
час у її невеселому житті. Вона навіть відчула раптом,
що немилий їй стає сам білий світ. Коли раніш вона знала,
для кого поневіряється в своїх злиднях, то тепер вона
остаточно розгубилась і тільки дивилась мертвими очима
у своє туманне вікно. Надворі вже прокидалась весна,
дзюрчали потоки, симпатично ніжилось над містечком мо-
лоде сонце, а мати ходила з кутка в куток похмурим авто-
матом і уявляла собі світ, як велику й безвихідну домо-

вину. І невідомо, до чого б привели бідну жінку її муки,
коли б не революція.

Перший вибух 17-го року зазвучав матері божествен-
ним органоном. Коли для звичайного містечкового обивателя
революція прийшла тільки новою несподіванкою, що він
її так похмуро чекав, то для матері вона була чарівним
бальзамом. Мати враз посвіжішала й, виходячи з весня-
них плякатних вулиць за містечко, з надією дивилась в
теплу легко-бірюзову далечинь. Вона вже певна була, що
їй тепер не довго прийдеться чекати своїх любих синів.

— Мені дуже подобається революція, — сказала вона
колись своїй сусідці.

Словом, фортуна нібито зжалилась над матір'ю і на-
віть зжалилась над нею до кінця: за якийсь місяць вона
принесла на своїх крилах її першого сина Остапа, геор-
гієвського кавалера чотирьох хрестів. Але принесла вона
Остапа саме в той час, коли вже не треба було георгієв-
ських кавалерів, і коли зривали погоники з офіцерського
плеча. І що ж? Остап недовго прожив у своєму рідному
містечкові і недовго втішав свою рідну мамусю цукер-
ками, що ними обіцяв колись годувати її. Тільки один
раз продзвенів він своєю шаблюкою в її убогій кімнаті
і скоро зашумів із своїм отрядом на Дон.

Мати розгубилась: що ж це таке? Чи не солодкий
сон приснився їй? Невже ж для того вона виховувала
свого любого Остапа, щоб він їй дав тільки одну щасливу
хвилину?

Тоді ще раз нібито зжалилась над нею фортуна і при-
несла їй на своїх крилах другого сина — Андрія. Але й
цього вона принесла до рідного містечка з великим от-
рядом і саме в той час, коли в країні вже зацвіли чер-
воні зірки на кашкетах. І що ж? І Андрій недовго жив
у своєму рідному містечкові і недовго втішав свою рідну
мамусю. Тільки один раз він продзвенів своєю шаблюкою
в її убогій кімнаті і, розпитавши добре про Остапа та
взнавши, яким шляхом кинувся він, скоро й сам зашумів
зі своїм отрядом на Дін.

І став Дін для матері якоюсь страшною загадкою.
Вона чула, що на Дону гуртуються якісь офіцерські сили,
вона знала, що червоні готуються до смертельної бо-

ротьби з ними, але вона ніяк не хотіла зрозуміти, що її сини в різних таборах, що десь на донських степах Остап і Андрій кидаються один на одного, як розлютовані звіри, і що, можливо, десь вони вже у мертвій схватці, і якийсь із них уже хрипить на гострому кинджалі свого рідного брата. Мати схоплювалась із свого ліжка і божевільними очима дивилась у вікно. Цей сон був страшніший за всі кошмарні сні, і тільки тепер вона пізнала, що таке справжнє нещастя. І здалося їй тепер життя не домовиною, а безвихідним, страшним виттям смертельно пораненого пса.

Так проходили дні, місяці і, нарешті, роки. По селах, містах і містечках лютувала громадянська війна. То тут, то там блискали пожеари, і дні переповнились кулеметним татаканням. То тут, то там розривались снаряди, і банди блукали по всіх великих і малих степових шляхах. То ці переможуть, то ті, і здавалося напівмертвій матері, що цьому ніколи не буде кінця, і вона вже ніколи не пайде колишнього спокою.

Тоді десь раптом ударив грім, і метнулась блискавка. Ніби хтось мудрий і великий взявся переконати матір, що нічого безконечного нема, і взявся найти їй довгожданний спокій. І ще раз ударив грім, і метнулась блискавка: то відступав за своє рідне містечко її рідний син Андрій, і насадав на нього його рідний брат Остап.

Мати, звичайно, нічого не знала. Вона не знала, що мало не на порозі її убогої кімнатки стикнулись у мертвій схватці завзяті брати. Цілий тиждень переходило містечко із рук у руки, і мати тільки під кінець узнала, що то її сини воюють один з одним на порожніх вулицях свого рідного містечка. І вона, розпатлана, кинулась до штабу. І побачила вона там Остапа. Вона впала перед ним навколушки і почала благати його, щоб він припинив бійку. Тоді усміхнувся Остап і сказав матері чужим голосом:

— Іди, стара, додому і, будь ласка, не перешкоджай мені!

Вона подивилась на сина і не пізнала його: перед нею стояла сувора і без кінця далека їй людина. Це вже був не той Остап, що обіцяв їй годувати її смачними цукерками. Це було втілення незнаної їй і страшної мудрости.

Тоді ще раз подивилась мати на свого рідного сина сухими очима і мовчки пішла додому.

І в цю ж таки ніч вона стикнулась із другою своєю дитиною. О третій годині ночі хтось тихесенько постукав їй у вікно. Вона хутко підвелася з ліжка. Тоді чує вона рідний їй голос, і голос цей просить скинути защіпку з її убогих дверей. Вона кинулась до порогу і побачила, нарешті, свого дорогого Андрія.

Але й його побачила вона таким же далеким і чужим, як і Остапа. Він навіть не привітав її, він навіть не дивився на неї і, як неприручений звір, увесь час ховав на підлобі свої колись добрі очі.

— Чого ж ти прийшов до мене? — з великою тоскою, нарешті, промовила мати.

— Я прийшов до тебе, матусю, — чужим голосом сказав Андрій, — щоб ти мені допомогла в моїй справі!

— Яка ж твоя справа, синку? — зідхнула мати. — Чому ж вона саме твоя і чому вона не може бути моєю? Андрій негарно усміхнувся і сів на стільця.

— А тому не може бути твоєю, — сказав він, — що ти нічого не розумієш!

— Боже мій! — скрикнула мати. — Невже ж це не я виховувала тебе, мій любий синку? Чому ж я не найду з тобою спільної мови?

— Не найдеш, матусю, — сказав Андрій, — бо такої мови ти шукаєш і з моїм братом Остапом. З моїм найлютішим ворогом!..

— З твоїм найлютішим ворогом? Синку! Що ти говориш? А-ах, боже мій! — і мати заридала.

Тоді підійшов до неї її рідний син і сказав їй чужим голосом:

— Покинь, стара, виводити, бо мені ніколи зараз, і до того ж я мушу за твоєю допомогою пролізти до братового штабу.

Та не встиг Андрій вимовити своїх останніх слів, як у дворі зашуміло. Він кинувся до вікна і в присмерках місячної ночі побачив вершників. І зрозумів Андрій, що зграя ворогів оточує його, і сказав він матері:

— Ховай мене, мамусю, і якмога скоріш! Ховай мене від мого брата Остапа!

Мати кинулась. Мати кинулась ховати свого любого сина Андрія. І сховала вона свого любого сина Андрія на глухому горищі і повернулась до кімнати. Тоді з шумом розчинилися двері, і зупинився на порозі Остап з двома своїми молодими вершниками.

— Ну, так де ти, стара, сховала мого брата Андрія? — грізним голосом спитав він. — Чи не думаєш ти, що мої дозорні прозивали його?!

— Не бачила я твого брата Андрія! — рішуче сказала мати і, зблідла, сіла на своє ліжко. — Не бачила!..

— Не брешти, стара! — скрикнув Остап і взявся рукою за свою блискучу шаблюку. — Чи не думаєш ти, що я помилую свого найлютішого ворога?

І, сказавши це, Остап подивився на вершників. Вершники від задоволення крикнули. Мовляв: наш пан-отамап не знає рідні, і для нього в боротьбі нема братів!

— Я радий, що ви так думаете про мене! — сказав Остап. — Отже, хочу я довести вам, що для мене в боротьбі нема і матері.

І георгієвський кавалер всіх чотирьох хрестів, що поважно виблискували на його груді, сів біля своєї матусі. І наказав він своїм вершникам обшукати двір і горище. І запалив він цигарку і звів свої суворі брови біля перенісся.

Мати сиділа бліда і мовчки дивилась на сина. Духом алькоголю так пашило від нього, що вона мимоволі повернула своє обличчя до вікна. Вона раз-у-раз позирала на двері і прислухалась до шуму: невже ж таки найдуть її рідного сина? І тільки, коли вершники повернулися до кімнати і доложили Остапові, що Андрія ніде нема, вона з полегшенням зідхнула й сказала:

— Хіба я вам не говорила? Чого ж ви прийшли до мене?

— Так ти, я бачу, хочеш хитрувати? — скрикнув Остап. — Так знай же, відьмо: нема тобі пощади від мене! Коли до ранку ти не видаси мого брата, то...

Остап схопився за клинок і показав його матері. Тоді переповнилась чаша терпіння, і сказала мати:

— Що ти говориш, Остапе? Побійся бога! Невже ти, мій п'яний сину, забув своє дитинство й «солодкі цукерки»?!

— Отже, хочу я довести вам, що для мене в боротьбі нема і матері.

— Ха-ха! — зареготав Остап. — Чуєте, хлопці? Моя мати згадала солодкі цукерки! Моя мати хоче мене розжалобити! Чуєте, хлопці?!

П'яні вершники теж зареготали. Зареготали й шаблі дзвоном якогось страшного розпачу. Тоді знову сказав Остап:

— Не, матуську, цукерки тебе не спасуть! Спасибі тобі, що ти мене породила й виховала, але не пишайся цим! Виховати — це твій природний обов'язок... А... Ну, словом, я хочу жити і во ім'я якихось там шляхетних поривань зовсім не думаю підставляти свою голову своєму братові Андрієві!

Мати з жахом дивилась на свого сина і нічого не розуміла. Вона все втішала себе надією, що це — ніщо інше, як п'яний бред п'яної людини, і вже не могла втішати себе такою надією. — «Це пекельний сон сниться мені» — уперто думала вона і раз-у-раз клала на своє печальне чоло свою схудлу руку. Вона клала руку, аж поки підвівся Остап.

І підвівся Остап і сказав матері, щоб вона влаштувала йому ліжко на ганку; мовляв, він там буде до ранку чекати відповіді і її останнього слова. Вона мусить сказати, де сховала Андрія. І похитуючись пішов він на ганок, а за ним пішли і його вершники.

Стінний годинник одбивав секунди. Час ішов дуже поволі, і якась година здавалася матері за цілу вічність. Вона раз-у-раз підходила навшпиньках до сінешніх дверей і прислухалась. Десь кричали вранішні півні, а ще далі вили собаки безвихідним виттям. Перед матір'ю проходили одна по одній картини її невеселого життя і проходили дорогі обличчя її маленьких синів. Сьогодні в містечкові порожньо і дико, сьогодні зчепились в мертвій схватці два рідні брати, а колись над містечком стояло хоч і вбоге, але ясне й ласкаве сонце, і Остап та Андрій були такими симпатичними людьми. Сьогодні грохочуть оселі грохотом громадянської війни, скачуть по шляхах божевільні вершники, і сини не хочуть визнавати один сдного, навіть матері уже не визнають. А тоді вони ласкали її своїми дитячими рученятами і так добре зазирали в її обличчя. Що ж це таке? Невже ж так завжди буває в житті?

І раптом прийшла матері думка, що ніякого кошмару нема, і що все, що діється зараз, є звичайне й природне явище. І коли вона не може зрозуміти цього, то вона, значить, оджила вже свій час, і, значить, на її земне місце прийшли нові люди, з новими думками й з новими, далекими їй, бажаннями. І тоді захотілось матері вмерти.

Вона підійшла до сінешніх дверей і приложила до них своє ухо.

Остап хропів, хропили й його п'яні вершники.

Тоді полізла мати на горище до свого сина Андрія й сказала йому:

— Твої вороги, синку, сплять. Отже, тікай якомога скоріш!

— Мені здається, що я від тверезих уже не втік би, — сказав Андрій. — Чи не п'яні вони, матусю?

— П'яні, синку, ти легко вискочиш у вікно... Тікай, синку!

— А де ж мій братик Остап спочиває? — спитав раптом якимсь занадто тремтячим голосом Андрій.

Мати подивилась на сина і в присмерках місячної ночі, що проточились на горище, побачила в Андрійових очах підозрілий блиск. І вона одразу зрозуміла його: Андрій задумав убити свого п'яного брата Остапа.

І, зрозумівши це, вона, не довго думаючи, сказала:

— Спить твій брат Остап на моїй кроваті, — сказала вона.

— Ну, то й добре! Значить, і я ще можу трохи відпочити.

І ще сказав Андрій своїй матері, щоб вона злазила з горища і не перешкоджала йому. І послухала мати сина і, ступивши на долівку, пішла в кімнату та лягла на свійому ліжкові.

І лежить мати під легкою ковдрою і ніяк не може вгадати, скільки часу пройшло. Давно вже чує вона, як Андрій шелестить в сінях сторожкими носками і думає: «мабуть, сокиру шукає».

І хоче вона йому сказати, щоб він не шукав сокири, і чомусь не може цього зробити. Місяць починає вже поночіти, і, мабуть, десь далеко на землю сходить світанок. Стінний годинник одноманітно тукає, і летять у вічність

бистрокрилі секунди. Їх наздоганяють хвилини і — ще повільніш — години. І не чують вони цих пострілів, що тривожать порожнє містечко. Організовано, в шахматному порядку, але й байдуже, поважно ступає його королівська величність сам король-час.

Мати вже бачить, як скрадається до її затіненої кроваті її молодший любий син. Вона хоче попередити його й сказати йому, що не Остап, а вона, його мати, лежить на ліжкові і чомусь не може цього зробити. Та й навіщо попереджати, коли так приємно мріяти. І вона продовжує мріяти. І мріє вона про щасливе життя, і мріє, аж поки до неї підходить Андрій, аж поки трапилось те, чого й треба було чекати...

Він і справді підійшов. Підійшов тихо, нечутно і зупинився, як примара.

Але чого ж він стоїть? Невже й тепер не кінець! Ні, мабуть, тепер кінець! Недарма ж їй до болю хочеться вмерти, недарма.

І тоді враз гупнуло. То Андрій, гадаючи, що на ліжкові лежить його брат Остап, поспішає виконати свій громадський обов'язок.

І замість мрій перед материними очима раптом загорілись якісь рожеві потойбічні світи. Мати навіть не встигла скрикнути. Матері вже не було. І зовсім даремно сокира знову падала на її голову і так настирливо гупала в передранковій темряві. Матері вже не було...

Тоді Андрій вискочив у вікно і побіг по порожніх улицах середньовічного містечка. І тоді ж у страшній завірюсі помчались галопом будинки, крамниці і, нарешті, сама земля.

Але матері вже не було. Вже перший удар сокирою переніс її в той загадковий світ, де нема ні печалі, ні зідхань, де ніколи не загоряється ніжна смужка молодого дня, і де ніколи так завзято не кричать жовто-гарячі півні, як вони кричали в містечкові за тієї невеселої передранкової темряви.

Матері вже не було: Матері саме тих бойових хлопців, що їх батько помер дуже давно: так давно, що й не скажеш.

ЗЛОЧИН

I

Після вечері Кметь вийшов на ганок. На заході, за курганами хмар конали смуги весняного сонця. Був останній тиждень перед великоднем. У квітневім повітрі стояв гострий холодок і чітка прозорість. За повіткою дзюрчали потоки й виносили свою пісню в голубу невідому даль.

На Кметевих колінах лежала газета. Так було багато років: приходив з роботи, вечеряв і брав газету. Але зараз її не читав: замислився.

Далеко вдарили в дзвін. Розірвані хмари низько стояли над заводським кварталом і, коли поволі брели повз димарі, майже зачеплювали ґратики. Там, на сході, над заводом було брудно й сіро. Кметь дивився на хмари, і здавалось йому, що так і з життям: клубочиться, тягнеться, а куди — невідомо.

Згадував Кметь, як він жив до цього часу. Він же таки був робітничий ватажок. Всі його поважали, і кожний знав, хто такий Мусій Кметь. Навіть у партійній запільній газеті писав, і, безперечно, до його голосу прислухались. Але от прийшла буря й замела і повагу, і газету, і рішуче-все. Більше від того: сина збила з дороги.

Останній удар був несподіваний, раптовий, незрозумілий. Вертались колись у посьолок після мітингу. Митька йшов попереду. Кметь подивився на цибату синову постать і спитав:

— Ну як, подобається?

Кметь натякав на промовця. Він певний був, що Митька похитає головою і скаже:

— Я, тату, не знаю!

Але на цей раз син подивився на батька з-під лоба своїми гострими виразними очима й кинув образливо:

— Подобається!

Здається, саме тоді Кметь і рішив піти на це темне діло. Саме тоді, здається, така думка майнула в голові, прорізала мозок і сховалась.

І зараз, сидячи на ганку з газетою в руках, Кметь думав про те ж. Він усміхнувся, і обличчя йому нервово перекоксилось. Потім подивився на Соньку. Жінка стояла біля повітки й лагодила курям сідало.

Раптом знову бевкнуло. Кметь здригнув.

Праворуч, на заході, як віск, танули червоні плями. Сонце зайшло. Темніло. У сусідському дворі завив собака, і від того виття Кметеві заскеміло в грудях. Він підвівся, постояв ще декілька хвилин на ганку й пішов у хату.

В кімнаті було темно: жінка виходячи не засвітила лампи. Кметь сів на ліжко й мовчки дивився в сіру порожнечу.

«Ну й добре: зробив же це хтось із вокзалом? Хтось таємний і близький, хтось мало не рідний йому».

Згадав Кметь, що йде останній тиждень перед великднем.

Гарно. Це дуже гарно. Він не говорив і буде вимагати, щоб його одпустили одговоритись. А за цей час він підійде з боку левади до нафтового резервуару і...

Кметь уявив із зловтіхою синову постать, пригадав його впевнені рухи, і йому стало легше. Він підійшов до вікна й подивився на вулицю. В синіх просторах виступали зорі, повз вікно проходили сірі постаті.

Ще вдарили у дзвін.

«Роздзвонились!» І раптом подумав, що він десять-дванадцять років не був у церкві. І це його неприємно вразило, бож про це, безперечно, всі знають, і в першу чергу знає Сонька.

Він із злістю подумав про жінку... «Чого вона не йде в хату? Чого возиться так довго?»—І голосно вилаявся. Потім одчинив двері й погукав:

— Доки будеш там? Чуєш?

— Та йду вже!

За дві хвилини Сонька увійшла в хату й спитала:

— А світло чого не горить?

— А я почім знаю, де в тебе гас стоїть,— буркнув Кметь і знову пішов до ліжка.

Сонька засвітила каганець і сіла латати кофту. Потім вона подивилась на чоловіка й спитала, скидаючи очі:

— Чого ж ти не лягаєш?

Кметь одвернувся до стіни й мовчав.

— Кажу, чого не лягаєш?

Кметь і очей не підвів. А Соньці байдуже—шиє.

І здається Кметеві, що вона й шиє якимось образливо, не так, як люди. І вигляд у неї надто вже світлий, бадьорий і життєрадісний. Почував Кметь, що підступає йому щось до горла, і хочеться йому підійти до Соньки і вдарити її.

Під полом зацокотів цвіркун. У кімнаті стало ще тихше. Лише розмірене жінчине дихання тривожило сірий, півтемний спокій. Зрідка за вікном шумів тротуар.

... Отже, він обов'язково її вдарить. Це буде так несподівано, це так приголомшить Соньку! І справді, за 19 років він навіть не замірявся на неї.

Кметь подивився на жінку і глухо промовив:

— Що ти робиш?

— А твоє яке діло?—спокійно сказала Сонька.

— Таке діло, що люди до свят готовляться, а ти з єрундою возжаєшся.

— Що з тобою?—здивувалась та.— Чого то треба?

— А того треба, що в людей свято пройде святом, а в нас і на перший день черствим хлібом давитись прийдеться.

Жінка нічого не розуміє.

— Відкіля це ти взяв? Я ж одержала святкову пайку.

— Одержала!—кинув іронічно Кметь.—Цим нагодуєш!

Сонька рішуче не може зрозуміти, чого від неї хоче чоловік. Рухи її нетерплячі, очі заблищали. Вона поклала кофту, підійшла до столу і спокійно спитала:

— Ну, а де ж більше взяти?

Кметь мовчав.

— Ну, кажи ж, де? Я піду дістану!

— Люди дістають, значить, можна!—кинув Кметь.

Сонька сплеснула руками:

— Тож люди, а то ми. Люди знаєш, як дістають? День робить, а десять спекулянтить. Може, і мене поженеш туди? Як по-твоєму: і я буду шльондати по вагонах?

Кметь цілком погоджується з жінкою. Та почував він, що підійшов якраз той момент, коли можна підвестись і, зціпивши зуби, замахнутись на Соньку.

— А чим же ти краща від людей?—задержувато кинув Кметь.

— Що ти, розуму тронувся? — скрикнула Сонька. — Прошу: «чим краща»? А тим краща, що не поїду я таскатися по станціях.

Кметь став біля столу. Його гострі очі дивились униз, брови йому піднялись стрілками до чуба, а по смуглявих щотинистих щоках проходили червові зайчики.

— А як заставлю? Що скажеш?—і він зціпив зуби.

Сонька здвигнула плечима:

— Не задавайся! Все одно діла не буде.

— Чого ж це? Може, в «совіт» подаси жалобу? — сказав Кметь і усміхнувся.

— На чорта мені твій «совіт» здався! Не буду спекулянтити — от і все.

Кметь одійшов до дверей і, вийнявши з кишені кисет, почав крутити цигарку. Та знову згадка про те, що Сонька може так чи інакше пошкодити його справі, — знову ця згадка викликала лють, і тоді він кинув задержувато:

— З кофтами возжається! Нема того, щоб діло робити.

Але Сонька вже мовчала. Вона раптом зрозуміла, що з чоловіком діється щось неладне.

Кметь скрутив цигарку. Він не запалив її і тільки тримав у тремтячих руках. Так пройшло декілька хвилин. Раптом він рішуче пішов до жінки й крикнув:

— Вставай!

Сонька від несподіванки мало не підскочила.

— Що таке?—і поставила на нього свої широкі здивовані очі.

— Вставай, кажу!

— Та встала ж!—розгублено бурмотіла жінка, нічого не розуміючи. Кофта впала додолу, а червоне обличчя враз їй зблідло.

Кметь, як шуліка, дивився на Соньку своїм гострим

поглядом і думав: «зараз ударю» Але рука не підводилась, ніби її паралізувало.

У цей момент хтось завозився в сінях. Жінка почувала це, і одразу ж їй одійшло.

— Що ти, збожеволів? — сказала вона й нахилилась по кофту.

Але Кметь вмить розмахнувся з усієї сили й спустив кулака на нахилену Соньчину голову. Удар не досяг цілі, і кулак зачепив тільки хустку. Кметь не вдержав рівноваги і ледве-ледве не впав на підлогу.

... А в кімнаті вже стояв цибатий хлопець і здивовано дивився на Кметя. Очі йому теж блищали, і на матовім молодім обличчі проявились червоні плями. Він держав в одній руці долото, а в другій — кошиж із недоїденим шматком хліба.

— Митю, подивись на батька! — підійшла до нього жінка, затуляючи однією рукою голову. Потім раптом кинулась на ліжко й заплакала.

— За що!.. Що я йому зробила?.. За що?

Митька зиркнув на батька. Той сидів на лаві, знизивши вії, і знову крутив цигарку. Руки його й тепер дрижали.

Сонька змовкла, і в кімнаті стало так тихо, ніби в забутім нежилім помешканні. Тільки цвіркун вистукував свою одноманітну пісню.

Митька підійшов до скрині й положив на неї кошик і долото. Потім зняв засмажену сорочку, кинув її на піч і вдяг чисту. Все це він робив просто, невимушено.

Тоді підвелась Сонька і, дивлячись кудись поверх голів, запитала сухо:

— Будеш вечеряти?

— Давайте! — сказав Митька.

Сонька подивилась на сина червоними, сухими очима й сказала:

— Чого ж ти так запізнівся?

— А хіба вам тато нічого не говорили?

Кметь здригнув. У Митьчинім голосі йому почулось щось насмішкувате.

— Що там таке? — просто, ніби нічого й не трапилось, звернувшись жінка до Кметя.

Кметеві не хотілось відповідати, але той тон, з яким

звернулась до нього жінка, підкуплював, і він не міг мовчати.

— Та тож прохали на зверхурочні zostаватись, — сказав суворо Кметь і тут же подумав: що йому? От він ударив Соньку — і ніхто не посміє йому на це сказати щось. Не хоче на зверхурочні — теж нікому нема діла.

— А чого ж батько не остався? — звернулась мати до сина.

— То хай тато й скаже!

Митька кинув це недбало, наче його зовсім не цікавило, чому його роботящий батько не хоче на зверхурочні zostаватись. Але Кметь добре розумів, що син бавиться з ним, глузує з нього. О, він добре знає, чого хоче Митька: Митьці хочеться, щоб його батько день і ніч працював на користь ненавидних йому, що покалічили його життя. То байдуже, що Митька ніколи з ним не говорив про це. Кметь і без нього знає, чим дихає його син.

І знову narosла лють.

— А в тебе що — язика нема? — кинув грубо Кметь.

Митька положив ложку на стіл і сказав:

— У мене, тату, єсть язик. Та ви ж самі вчили мене, щоб я даром не ляскав ним. Я ж почім знаю, чого ви не zostались на зверхурочні. Як узнаю, то тоді й скажу.

Сонька сіла на стілець і питливо подивилась на Кметя.

— Не ляскав! — кинув зневажливо Кметь. І тут же подумав: «він скаже!»

Що він скаже? І раптом здригнув. Може, син знає, що його батько надумав? Так ні, цього не може бути. Відкіля він знає?..

На вулиці бахнув постріл.

— Що це кожду ніч стріляють, — сказала Сонька. — І коли вже цих бандистів не буде?

Кметь подивився на жінку. «Бандистів! Вона теж щось розуміє! Сволоч!» — потім він підвівся і побрів із хати.

II

На другий день Кметь не пішов на роботу: «він буде говіти». Почуття незадоволення й тривоги не залишали його ні на одну мить. Воно й зрозуміло: думка про злочин гнітила його, а все складалось так, що він мусів од-

тягувати цю справу. Головне ж, у нього було дуже замало пороху, а він хотів зробити щось грандіозне. Кметь уявляв собі цілий потоп огню. Це, безперечно, буде щось надзвичайне.

Того ж дня Кметь помітив, що Митька, ідучи на завод, чогось посміхнувся, і Кметеві здалось — зловтішно. Невже син догадався, чому батькові так забажалося говіти?

З Сонькою після сварки він почував себе краще: жінка тепер не посміє розпитувати його. Правда, було якось не по собі, бо Сонька не тільки нікому не скаржилась на нього, але й поводитись так, ніби між ними нічого й не було. І не розумів Кметь цього, бо навіть Кирпанева жінка і та вже зміла постояти за себе.

Цілий день Кметь ходив по базару й розпитував у людей, де йому можна дістати пороху. Кожному він додавав:

— У нас на річці дикі качки сидять, хочу набити на празник.

Усі йому, звичайно, вірили, і ніхто не звертав особливої уваги на цю людину з хоробливим блиском в очах. Тільки якийсь салдат зауважив:

— Тепер, товаришу, дичі бити не можна. Стріляти будете після Петра.

Кметь запам'ятав це й розпитував ще обережніш.

До обіда базар так розрісся, що загатив трохи не всю вулицю. Як комашня, метушились люди на великому плацу.

«От тобі й нема свободної торгівлі» — із зловтіхою подумав Кметь. У кожному крамарі він тепер бачив свого спільника.

Півфунта пороху він все-таки дістав. Решту рішив дістати завтра. А ввечорі, коли задзвонили до сповіді, Кметь пішов до церкви.

Біля дверей він перехристивсь і побрів у темний куток. Як і кожна випадкова людина, він почував себе серед ікон якось ніяково.

Збоку хтось іпогасив свічку, і від неї розлився по церкві сморід. Кметь дивився на бабу, що стояла поперед його. Вона ретельно молилася і часто біла поклони. Потім, коли вийшов священник, Кметь подивився на нього й по-

думав: «і цей піп буде сповідати мене?» І не вірилось, що саме цей, бо ніяк не в'язалась гладка велетенська поп'єва постать із «тайнством» сповіді. Кметь замислився.

— І ви говеть пришли? — нарешті, почув він біля себе хриплий голос.

Священик стояв біля Кметя й солоденько всміхавсь. Очі йому замаслились, і дрижало гладке підборіддя.

— Да, батюшка, — ніби прокидаючись, сказав Кметь.

— Тогда пожалуста! — закивав головою священик, наче дуже був задоволений відповіддю парафіянина.

Підложивши голову під чорне покривало, Кметь раптом згадав про злочин. Він здригнув, і йому забилося серце. Він навіть подумав, що може щось крикнути і зробити якусь нісенітницю. Голова його ходила ходором.

... Додому він прийшов мало не розбитий. Сонька і сьогодні латала кофту. Але Кметь не тільки не чіпав її, а навіть і не заговорив до неї. На нього несподівано наїшла байдужість, і почував він себе безсилим.

Заснув він скоро і прокинувся, коли вже сонце стояло у вікні, а по стіні бігали сріблясті зайчики.

«Ну, будемо кінчати», — подумав Кметь і пішов під повітку, де лежав захований порох.

Надворі було весело й дзвінко. По блакитному полю сунулись сиві, розірвані хмари. Якась пташка сіла на стріху й вистукувала: «цвірінь-цвірінь».

Кметь пішов у куток, де лежала солома, розрив її і дістав відтіля пакунок. «Мало, треба більше», — рішив він і знову ретельно уложив пакунок на попереднє місце.

У двох церквах дзвонили — одноманітно й невесело.

Після причастя Кметь ще пішов на базар, але пороху вже дістати не міг (цікаво, коли священик давав йому з ложки вина, йому раптом занудило. І потім усе стояв перед ним гладкий попів палець і темночервоний шматок проскури).

Цілий день Кметь обмірковував, як йому попасти на завод, щоб пожити зарання пакунок із порохом у тім місці, де намітив (для чого це, саме зарання, зробити — він не знав). Проходити через ворота він не рішався, бо можна було зустріти когось із знайомих. Цього ж Кметь не хотів.

Коли зайшло сонце, Кметь мовчки вийшов із хати і, як тать, озираючись пішов до повітки. Дістав там пакунок і побрів на вулицю. Він мав дійти до того місця, де кінчається заводський паркан, перейти на той бік дороги і там перелізти. Це можна було зробити непомітно, бо з того краю починались луки, і майже ніхто не ходив туди.

Коли Кметь ішов біля заводських воріт, — відтіля виходили робітники з кошиками: був шабаш. «Ну, це краще», — подумав він і звернув за ріг.

Від лук дмухало вогкістю, а в далечині на обрію простягались сизі димки. Сонце стояло ще височенько, але Кметь цього не боявся. Коли б хто й побачив його — кому яке діло. Він же робітник цього заводу, і коли перелазить через паркан, то, значить, має на це рацію.

Переліз він невдало. Перш за все важко було дістати верху, а коли скочив на паркан, почув, що болить рука: він розідрав її, і кров залляла всі пальці. Сплигнувши на той бік паркану, він почув ломути і в нозі.

Кметь попрямував до порожнього цеху (після війни там ще не було праці). В порожньому цеху він бачив резервуар із нафтою.

Дивно — скільки раз проходив біля цього місця й ніколи не відчував того, що зараз. Він завше пізнавав себе тут своєю людиною. А тепер...

Кметь ішов повз велетенські димарі. Збоку стояли гігантські іржаві домни й вигинали свої величезні постаті в небо. З поверху по драбинці, що вела нібито в льох, спустився вниз.

Навкруги було мовчазно. І в цій мовчазності він відчував невимовну тоску.

«Що за причина?» — подумав Кметь і рішив: це того, що він переліз через паркан.

Кметь увійшов у пустельний цех. Бантини полосували весь дах, і крізь незалатані порожнечі витикались шмаття глибоких просторів. Стояла залізна тиша. Опецьки сиротливо тулились до мертвих вальців. Печі порозкривали свої пожадливі роти й похмуро дивились у тьму.

Але всюди відчувалась велика сила пориву, що причаївся в цій залізній мовчанці. Здавалось, що не встигне

засвистіти ремінь, як тут знову забушує вогняне море й вийдуть із берегів залізні океани, як побідний потоп.

Як тать, скрадався Кметь до резервуару.

Раптом десь близько почувся кашель. Кметь здригнув і притьма кинувся за піч... Але вже було пізно — перед ним стояв Кирпань.

— Це ж ти чого тут, куме, шаландаєшся? — спитав той.

— Як чого? Додому йду! — удаючи з себе спокійного, відповів Кметь.

— Хіба ж сюди додому, — сказав Кирпань. — Та ти ж нібито й говієш сьогодні?

Кметь розгубивсь. Він подивився на Кирпаня й ясно побачив на нім хитреньку усмішку.

— Знаю, яке це «додому!», — казав далі той. — Хіба ж таки я не кум тобі? Га? Чого ти ховаєшся?

— Як ховаюся? — спитав Кметь і зблід.

— Слухай, куме! Невже ти думаєш, що я промовлюсь де? Своя ж людина, не чужа.

Далі терпіти не можна було. Кметь інстинктивно схопився рукою за пазуху, де лежав порох, і гарячими очима дивився на Кирпаня. Ще один-два моменти, і він кинувся б на нього.

Але Кирпань його попередив.

— Я ж знаю, за чим ти прийшов, братіку, — сказав він. — Я й сам шукаю чогось підходящого. Що ж зробиш: не вкрадеш — не проживеш.

У Кметя зразу відлягло від серця: он про що він каже!

— Не можна, братіку, ніяк не можна прожити, — казав далі Кирпань. — Те, друге продаси — от і жив чоловік. Без свободної торгівлі ніяк не можна.

Кметь добре знав, що Кирпань на самогон переводить державне залізо, і в іншій обстановці, напевне, полаявся б із ним, але зараз було не до цього, і більше того: він навіть зрадів, що Кирпань має таку вдачу.

— Да, — сказав він із полегкістю. — Я теж хочу дещо підхопити, може, на базарі продам.

— Що ж робити, — виправдувався Кирпань, — все одно наше, народнє.

Кметь мовчав. Він уже думав, як би скоріш розійтись

із «кумом», інакше йому сьогодні нічого не пощастить зробити.

Знаючи Кирпаневу звичку — не відходити од людини, не попрохавши в неї на цигарку, — Кметь вийняв зарання кисет і подав його.

— Кури!

— За це спасибі. Оченно благодарствую. Люблю покурити, — і весь Кирпань лакейськи зігнувся.

Тоді в цех залетіла птиця, покружляла з півхвилини і зникла. Десь цокотіли молотки: почала роботу нічна зміна.

— Оченно благодарствую, — знову сказав Кирпань, подаючи кисет.

— Кури на здоров'я!

— Ну, а тепер, мабуть, розійдемось: так краще буде.

— Добре, іди, — сказав Кметь, що давно вже чекав цього. — Я ще тут подивлюсь.

Кирпань ступив два кроки вперед і раптом повернувся:

— Да, я забув спитати тебе, братіку: ти, бува, не посварився із жінкою?

Кметь здивовано подивився на Кирпаня:

— Відкіля це ти взяв?

— Ха, ха, — солоденько всміхнувся той. — Це мені вже звісно. Бачив, як учора в ячейку йшла. Думаю, що це з нею — чи не сказалася? А потім догадався: напевне, з чоловіком посварилась.

І ця новина за інших обставин вразила б Кметя, але зараз він тільки сказав:

— Юринда!

— Та про мене... хі-хі... — захіхікав Кирпань і пішов убік.

Кметь доти стояв і дививсь услід йому, аж поки Кирпанева постать зовсім зникла за вальківницею й заглохли його кроки в лабіринтах цеху.

Сутеніло. Останній промінь кволо маячив на бантині й конав. Кметь обережно вийняв із пазухи пакунок із порохом і, тихо ступаючи, пішов до резервуару з нафтою.

Недалеко була сторожева будка, і Кметь мусів так підійти, щоб ніхто його не помітив із вікна. В останній хвилині йому прийшла думка: навіщо зараз класти? Чому

не зразу? Але рішив, що так буде краще: йому, мовляв, не страшно буде підходити сюди в другий раз.

Кметь вийшов із цеху. Кучеряве світло весняного вечора кинулось йому в очі. Поперед його лежали рейки, Кметь поспішив зайти за них. Десь збоку знову вистукували молотки, і стук цей біля цього порожнього цеху був якийсь сумний і сиротливий.

На дальній дзвіниці бевкнуло. Кметь рішуче рушив вперед.

Біля резервуару, звичайно, нікого не було. Теж і біля сторожки. Сторож, мабуть, дрімав у помешканні.

Поспішно розглядаючи резервуар, Кметь, нарешті, набачив місце, де можна було, як йому здалося, сховати порох. Озираючись він кинувсь туди й підложив пакунок під лист іржавого заліза. Потім ще раз подивився навкруги себе і, коли упевнився, що ніхто його не бачив, крадькома пішов до цеху.

«Може, у ворота тепер вийти?» — подумав він.

«Ні, краще не показуватись на очі» — і попрямував до паркану.

Коли він проходив біля купи зваленого заліза, йому раптом здалося, що хтось збоку зашарудів. Він підвів голову й зупинився: ніде нікого не було, і стояла тиша.

Але, коли він пішов далі, знову той же шум.

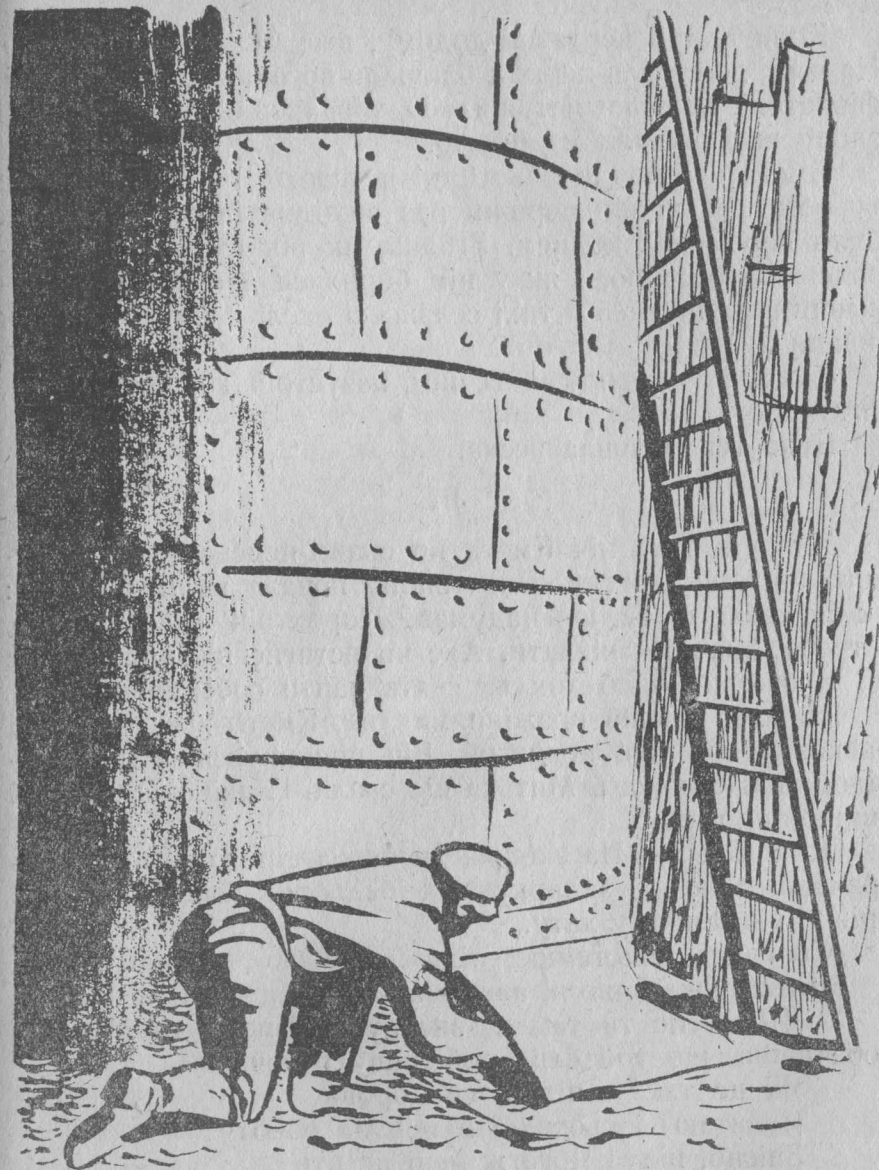
Кметь відчув, як по його спині покотився дріж і волосься зашаруділо на голові. Він поривався вже піти до резервуару, щоб забрати пакунок. Мовчазне залізо, що похмуро дивилось на нього з усіх кутків, сьогодні лякало його.

Та знову нікого ніде не було і стояла тиша. Кметь заспокоївся.

Нарешті, він вийшов із цеху.

Було тепло. З лук дмухав жвавий вітрець, а на заході линяли останні смуги рожевого проміння.

На цей раз Кметь переліз через паркан більш удало. Він пішов туди, де маячив лісок. Ішов по драговині і в'язнув. Але що далі відходив од заводу, то краще почував себе. Завод гнітив його. Здавалось навіть, що тепер, після того, як він побував у заводі «не через ворота», він у ворота більш ніколи не зайде.

Озираючись, він кинувсь туди й підложив пакунок під лист іржавого заліза.

Ходив він дуже довго і, хоч головного ще не зробив, почував себе добре. Про злочин він сьогодні нічого не думав.

Коли Кметь вертався додому, вже було зовсім темно. На горі, де стояла церква, блищали вогники: сині, червоні, фіолетові. Вогники метушились, ховались один за одного і знову вискакували у простір.

Кметь згадав, що сьогодні четвер, «страсті», і згадав ту весну, коли він перший раз виходив із села. Це теж було перед великоднем. Згадав, як він стояв перед заводською брамою, і як у нім боролися два почуття: бажання повернутись у тихі селянські оселі і друге — навіки покинути їх.

Кметь ішов угору, а за ним, назустріч горовим огням, бігли спогади.

Було тепло, йшла весна.

III

Мало не всю ніч Кметь не спав і перевертався з одного боку на другий. Його знову почала мучити думка: як він зробить те, що надумав? Порох він уже положив, і треба, значить, кінчати. Але чи встигне він зробити це до великодня, щоб хоч на свята найти собі спокій?

Ранком, повний вражіннями дня, Кметь заснув. Але і ранковий сон був недовгий. Він прокинувся ледве засіріло, коли Сонька й Митька ще спали. Підвівся з ліжка й вийшов на ганок.

Погасли зорі. На схід лягли пасма сірого світла. Десь кричали півні — задиркувато, бадьоро. Кметя пройняв дріж, і він пішов у хату.

«Сьогодні, як стемніє, піду й запалю», — думав він.

Митька вже одягся, але Сонька ще лежала.

— Що ж це ти так... — звернувся Кметь до Митьки, побачивши, що той бере робітничу сорочку.

— Як це так? — підвів син брови.

— Я питаю: і сьогодні підеш на роботу?

— Звісно, піду! Чого ж мені не йти?

Підвела голову від подушки й Сонька.

— Візьми там, Митю, у скрині паски шматок, а то хліба нема.

— Добре, мамо, — сказав Митька.

«Яка дружба», — подумав Кметь і тут же пригадав Кирпаневі слова. «Невже й вона пішла по синовій доріжці?» І йому до болю захотілось зробити їм обом якусь неприємність.

Кметь подивився на дружину. Одно її око, що вийшло з-під ковдри, стрілось із його очима. Якимось допитливо дивилось це око, так допитливо, що в нім знову прокидалась лють. Кметь перевів погляд на сина, але й тут його очі стрілись з уважним поглядом.

Ледве стримуючи себе, Кметь нахабно зміряв сина з голови до ніг.

Це був уже не той гарний Митька, який колись так уважно слухав його. Це була конче доросла людина. Це був його ворог. Він добре помітив, як ніздрі породистого Митьчиного носа широко роздimalись, а на високому лобі, над переніссям, (помітив) лежала грізна й уперта складка. І Кметеві знову до болю захотілось, щоб скоріш прийшов той бажаний момент, коли він піднесе сірники до пороху.

— А ви хіба не підете, тату? — спитав Митька, і голос його був тихий, лагідний, навіть наївно-дитячий.

— Чого ж я піду? Хіба забув, що говію?

— Ви ж одповілись уже?

— Ну, все одно! Одпуск я маю до кінця тижня.

Митька перев'язав мотузком сорочку і ніби про себе сказав:

— А воно б слід було. Роботи багато!

— І на самім ділі. Пішов би ти на роботу, Мусію! — сказала Сонька.

— Не піду! — кинув Кметь і підвівся.

Син теж підвівся і насмішувато подивився на батька. Саме — насмішувато. Кметь це добре зрозумів.

Потім Митька вийшов, і його довго не було: мабуть, пішов на завод.

Кметь залишився з Сонькою. Вона вже поралась біля печі. Він підійшов до вікна й сів біля попелястої кішки. Кішка так жалібно м'явкала, що Кметеві стало її шкода, і він спитав:

— Чи нема там у тебе чогонебудь кішці дати?

— Де там візьметься! Хіба не чув, що я й Митьку без хліба випроводила?

Але Кметь ще більшу жалість відчув до кішки, і він сказав:

— Тоді дай їй шматок паски. Вона ж голодна.

Сонька спалахнула:

— Скажіть, будь ласка! Кішку жаліє. Треба спершу людей пожаліти. Одрразу видно чоловіка... Не дам!

Сонька рішуче одрізала, і Кметь змовк. Він почував якусь безсилість і не мав охоти сваритися.

Кметь вийшов на вулицю і побрів на базар. Тільки по дорозі до базару він згадав, що йому вже порох не потрібний, і повернув до Кирпаня.

Біля воріт його зустрів сам Кирпань. Як і завжди, він солоденько всміхався й мав такий вигляд, ніби запитував улесливо: «чи нема у вас табачку?» Але на цей раз в його очах була ще розгубленість: він дивився на Кметя так жалібно, як побите цуценя. Кирпань надто поспішно простяг руку.

Кметь поліз у кишеню по кисета й кинув:

- Зараз дістану!

- Ні, я здоровкаюся, — сказав Кирпань, — ходім, бра-тку, до тебе!

— Ага, — зрозумів Кметь і взяв його руку. Потім спитав: — До мене? Чого?.. А я до тебе прийшов!

— Ні, краще до тебе підемо. Не можу я з цими сволочами жити. Нема вже терпіння, — і Кирпань покривив обличчя.

Тоді вийшла Кирпанева жінка. Вона була бліда, похмура, і хустка злізла їй з голови. І тому, що весь одяг її був з різнокольорових латок, здавалось, вона наділа комедіантське вбрання.

— Хай заходить чоловік! — одразу накинулася вона на Кирпаня. — Ти скоро всіх гарних людей одіб'єш від нашої хати. — І звернулася до Кметя: — Заходьте, пажалуста.

Кметь хоч і знав, що Кирпань не б'є вже свою дружину, але він ніяк не уявляв її такою. Останній раз вона мала саме такий вигляд, який зараз має Кирпань!

Кирпань не сперечався, ще більше погорбився й заговорив улесливо:

— Та й у самім ділі, заходь, куме!

— І ти йди, — суворо накинулася на Кирпаня жінка. — Нічого шляться, все одно прогулюєш дні.

Кирпань побіг уперед, за ним пішли в хату Кметь і жінка.

У кімнаті було брудно. Через невеличкі вікна ледве проточувалось світло. На пічці й підлозі плазували маленькі діти. Старша, десятилітня дівчина, прокачувала на столі скатертину. Від пічки йшов дух печеного тіста. В колісці лежало дитинча й хникало. Ще пахло пелюшками.

Кметь зняв капелюха й сів біля столу.

— От подивіться на нього, — говорила Кирпанева жінка. — Добрі люди роблять, стараються, як би сім'ю прогдувати, а він (і вона кивнула головою на Кирпаня) тільки й знає, що прогули робить... Ну, скажи ж: чого ти не пішов сьогодні на завод?

— Не всім же й робити, — невміло виправдувався Кирпань. — От і кум не працює сьогодні.

Жінка покачала головою.

— І совісти в тебе немає! Кум говіють, а ти самогонку жреш. Совість у тебе собака!

Кметь пересів на другий стілець, він почував себе ніяково.

— Ну, ви, чесний, роботящий чоловік, — звернулася жінка до Кметя. — Ну, скажіть хоч ви мені, хіба ж то діло, що він мудрує? Я, каже, дурно не хочу робити, хай мені жалювання дадуть як слід. Та невже ж я від його гулянок більш дістаю? Я, каже, краще поспекулянчу. А де ж воно дівається те, чим похваляється він? Отак і вилітає, як приходить. Сьогодні з приятелями пропив, а завтра в карти прогуляє.

Кирпань вдавав із себе байдужого, але жінка, очевидячки, його допікала, і він раз-у-раз підводився з місця.

— А я все таки на тому стою, що нам не роцот покинути моє діло, — казав він тоном комерційної людини, яка й сама непевна того, що вона діло каже: — треба пожаліти дітей. Інакше всі передохнуть.

— Не роцот! — скипіла жінка. — Діти передохнуть! І вродиться ж така людина! Та ти ж дітям від своєї тор-

говлі й бублика не дав! Він дітей жаліє... Щоб тебе так чека пожаліла, як ти їх жалієш! Ви, прокляті супостати, все молоде покоління поморите. Нема у вас совісти, анцихристи!

Кметь слухав Кирпаневу жінку й відчував, як до його обличчя підступає гаряча кров. Він дивився на підлогу, і здавалось йому, що в нього встромлено тисячу допитливих очей.

Заплакала дитина.

— Манько, іди покачай! — сказала жінка.

Десятилітня дівчина повісила на гвіздок рушника й підійшла до колиски.

— Ая-я-я! Спи, моя дитиночко, — заспівала вона одноманітно, тоненьким голоском.

На печі шаруділи діти, і, мабуть, старший учив меншого:

— Та не так, не так. Ти от як... «ми на горе всім буржуям мирової пожар роздуєм».

Кирпанева жінка розкладала на столі біле шмаття, вибирала подерте й відкладала його. Кирпань стояв біля дверей і пускав дим у щілину. Кметеві хотілось виправдати Кирпаня, але він не знав, що сказати. Кирпань допоміг.

— Да, — сказав він, — тобі гарно говорити. А хіба в мене серце не болить? От як жили ми в льоху, так і живемо. А дехто й тепер у панських хоромах розкошує... І п'ю я, щоб ти знала, з горя. Ну да, з горя!

Кметь відчув у цих словах гнітючу правду і з полегкістю сказав:

— Правда! Це істинна правда!

— Та покачай її, щоб не вила, — крикнула жінка на дочку й додала, звертаючись до Кметя: — Я не знаю різних сволочів. І ніколи мені взнати про них. Та тільки живи не потурайте на те, що він каже. Пішов він хоч раз на якесь зібрання? Хоч раз кому слід плюнув у харю... Революціонери погані, поза хахольках тільки перешіптуються!

Кметь знову хотів підсобити Кирпаневі, але й на цей раз не міг. Навіть дивно було — так багато мав сказати, так багато було на що нарікати, — і не міг промовити

жодного слова, ніби язик присох. І знову почало нудити йому.

А жінка казала далі:

— З серцем він своїм носиться! Самогоном його залляв, стухло воно тобі. Якби горіло, не те б робив, що зараз!

Потім іще говорила довго, але Кметь уже не міг її слухати. Чув він тільки, як вона повернулася до нього й кинула:

— Ви чесний чоловік, роботящий. Ну, скажіть, чи єсть у таких людей серце?

— Прощавайте, — раптом сказав Кметь і вийшов із кімнати.

До самого вечора він ходив по вулиці. Його весь час навертало подивитися на пакунок із порохом. Декілька раз він навіть поривався піти до паркану й перелізти на заводський двір. Але цього все таки не зробив і, як тільки зазоріло небо, пішов додому. Біля дверей він почув глоси. Зупинивсь і слухав. Говорив син і ніби намовляв когось. Щось стукнуло Кметеві в голову. Він потихеньку, скрадаючись підійшов до вікна й подививсь.

— Біля столу стояв Митька, а на лаві сиділа Сонька. Син розмахував руками й щось доводив матері.

— Я кажу, вам треба так зробити... — почув Кметь. Далі нічого не можна було розібрати, бо в цей момент хтось проїхав біля двору, і стук од коліс заглушив Митьчин голос.

Постоявши кілька хвилин біля вікна, Кметь пішов у хату. В сінях він зустрівся з сином.

— Куди ж це ти, Митю? — спитав він.

— У завод! — відповів той.

— Знову в завод? Завтра ж свято!

— От саме того й іду, — кинув син. — Треба до свят скінчити замовлення.

Кметь подумав: «куражиться». Бачить, що батько на завод не ходить, — ну й «куражиться». Увійшовши в хату, Кметь зняв чоботи й поліз на піч.

І в його хаті, як і в Кирпаня, пахло печеним тістом. На столі стояла паска, а на ній лежала свіча.

— Ти б, може, поїв чогонебудь? — ласкаво сказала Сонька.

— Не хочу, — сказав Кметь.

— Чого там не хочеш? Я тобі одріжу паски.

І Сонька полізла в скриню, вийняла відтіля шматок білого хліба й подала його чоловікові.

— На, візьми.

Кметь машинально взяв хліб і положив його в рот. Проте проковтнути не міг; він раптом згадав, що йому вже треба йти туди.

Зліз з печі й вийшов на ганок. Дві-три останні години він зовсім не думав про те, що йому треба зробити. Але зараз думки насіли на голову й не давали йому спокою.

Небо було чисте й прекрасне. На горі, де стояла церква, метушились люди. Дзвонили одноманітно: розмірено. І знову пригадав Кметь молодечі літа: і далеку церкву, і старого дячка, і дівочі жарти біля церковних воріт. Навкруги було тихо, і лише від заводу йшов глухий, здавлений гул. Десь угорі кричали гуси.

Кметь подумав про Соньку, про сина, потім згадав слова Кирпаневої жінки. «Вона вважає мене за чесного чоловіка». І знову було тоскно.

— Ну, вже час іти, — мало не голосно сказав він і попрямував з двору. Але на воротях зупинився: він згадав раптом, що не має сірників. «От штука», — криво всміхнувся він: «йду на таке діло, а про головне й забув».

Отже, треба було вертатися в хату, і Кметь пішов до дверей.

Жінка вже лежала на ліжку. Вона була вдягнена, мабуть, думала йти до заутрені. Каганця було прикручено.

Сірників Кметь ніяк не міг знайти, — Сонька, мабуть, сховала їх. Подивився на жінку: заплющені очі, очевидно, спить. Постояв серед хати, потім несподівано для самого себе ліг на стілець.

Як довго він пролежав, Кметь не пам'ятає. Та тільки бачить він, ніби жінка примружилась і дивиться на нього. «Це, мабуть, здається», — подумав він і перевів очі на підлогу.

Каганець скупо блимав. І знову одноманітно дзвонили на горі...

І знову Кметеві здалося, що дружина таки дивиться на нього. Він не витримав і спитав:

— Ти що, не спиш?

— Не сплю, — сказала зажурено жінка і підвелась.

Потім пішла до нього й сіла на стілець.

Кметь теж підвівся.

— Митька каже, слаба з тебе людина, — раптом якимось глухо сказала Сонька. — От я, значить, і надумала.

— Що ти надумала? — спитав Кметь і відчув, як йому знову заскеміло в грудях.

— Надумала, що з тебе слаба людина, — говорила далі Сонька й дивилась кудись убік. — І піду я, значить, од тебе. Це не Митька навчив мене. Сама я. Як можна жити, коли в тебе серце змінилось? Треба, значить, міняти життя.

Кметь здивовано подивився на Соньчине обличчя. Прожив він із нею половину свого віку, а ніколи йому й на думку не спадало, що вона може говорити так. Тільки тепер Кметь помітив, що в неї вже не горіли щоки: позападали.

— Ти на мене не серчай! — казала зажурено жінка. — Це не ти ведеш життя. Я оце лежала й думала: хто веде життя? І не можу сказати, тільки голова болить. Іноді й найдеш винуватого, а потім подумаєш — ні. А що хорі ми, то правда. І ніяк ми не найдемо ліків проти хвороби.

— Я не розумію, про яку ти хворобу говориш? — кинув Кметь і провів долонею по голові: так важко було од думок.

Сонька замислилась.

Під скринєю зашаруділа миша, і знову на горі дзвонили одноманітно.

— Я й сама думала: яка та хвороба? Не болить — значить, не хвороба, а воно виходить, що болить, та тільки не так. Он що! Не вдарив би ти мене — я, може б, і не догадалась про це. Може б і вмерла, не пізнавши хвороби. А тепер от пізнала й радію з цього. Радісно мені, Мусію, стало, ніби я тільки по народилась на світ.

Сонька змовкла й додала рішуче:

— Тепер піду од тебе. І не серчай на мене, Мусію: не злоба мене виводить із цієї хати.

Вона поклала руку на Кметеве чоло. Рука її була холодна, і тому, що рука її була холодна, Кметеві стало легше. Сонька раніш його ніколи так не ласкала, і цей її

несподіваний рух він прийняв, як щось надзвичайно приємне. І тоді ж він відчув, як здавило йому горло, і раптом захотілось йому кинутись на ліжко, устроювати в подушку голову й заридати.

У цю мить кімната раптом задрожала, як під великим вибухом. Шипіння та рев розрізали тишу. На заводі переможно закричав гудок. Кричав довго, напружено. А коли знову стихло, Кметь відчув, як йому по щоках побігли теплі краплі. Почуття самотності відходило, і він уже пізнав біля себе людей з такими ж болями, як і в нього. І з жахом подумав Кметь, що він може зробити щось надзвичайно безглузде.

Він обережно одхилив Соньчину руку і похитуючись вийшов із хати.

Як божевільний, побіг він до заводу. Переліз через паркан і не оглядаючись ускочив у пустельний цех. Зупинився. Стукало в висках, і нічим було дихати. Плутаючись у темних лябіринтах, він ніяк не міг потрапити до резервуару з нафтою. Раз-у-раз чіплявся він у темряві за залізо, і воно дзенькаючи луною відходило під стелю.

«А як пакунка нема?» — з жахом подумав він. І тут же пригадав те шарудіння, що почув, повертаючись минулого вечора від резервуару.

«Все пропало!» — майнула думка, і він рушив далі.

Резервуару не було. Ніби провалився крізь землю. Кметь знав тут усі ходи й виходи, але зараз він так заплутався, наче перший раз попав сюди.

І справді: тут кінчається цех, тут повинна бути яма для шлаку. Але ні ями, ні резервуару не було. Ніби вже все провалилось крізь землю.

Так він проблукав із півгодини. Нарешті, зупинився біля будівлі, що в ній пізнав сторожку, і тоді за мить був на тім місці, де поклав порох.

Кметь засунув руку під лист заліза й завмер: пакунок і справді зник. Пухололо серце, ще хуткіше забило в висках. І знову прийшло в голову шарудіння.

Тоді в розпачі він схопив залізний лист і з силою його одкинув. Присів і бігав пальцями по землі.

... І от, нарешті, з його грудей вирвалось зважене зіздання. Він найшов пакунок.

І одразу йому полегшало, ніби велику вагу зняв він з себе. Звіряча радість закипіла в нім. Він почував себе так, ніби зробив великий подвиг.

Кметь ішов, нікуди не дивлячись, нічого не бачачи. На захід од пустельного цеху лязгало залізо: працювала нічна зміна. Десь шуміли «кукушки». Спотикаючись Кметь поспішав уперед, далі, туди, де гримів і кулеметив «дизель».

... А чорні хвости похмурого диму теж поспішали на захід і танули в ніжносиніх просторах весняного тривожного неба.

БАНДИТИ

I

До самого вечора сліпа Килина сиділа на призьбі й наставляла вухо в той бік, де по зеленому оксамиту лук сріблястою гадюкою плазувала ріка: там погрозово шуміло. Вона раз-у-раз зідхала й христилась: мовляв, спаси мене, царице небесна! Потім, налапуючи кілочки на тину, ішла до воріт і кликала:

— Марько! Де ти є?

— Осьдечки, тьотю, — озивалась дівчинка.

— Пасеш?

— Пасу, тьотю!

— Ну й паси з богом!

І знову прямувала до призьби, і знову прислухалась. Все їй здавалося, що хтось скрадається до хати, і шепотіла:

— Одведи, мати божа! Змилуйся, заступнице! Яка ж то задрість людська! Безпремінно одберуть, чує мое серце!.. Та воно й так: де ж таки водиться, щоб чужу корову у дворі содержати?.. Незаможниця, кажуть... Яка ж то я незаможниця — сліпенька я.

І ще раз зідхала.

У цей час дячок Нечипір, обгорнувшись добре свіжими снопами, дививсь у невеличку дірку на село. З Гордієвої клуні, де лежав він із Кажаном, Грушівка була майже на долоні. Видно було, як сновигали люди по дворах, іноді чути було навіть, про що гомонять. Згадав дячок, як за ним гнались: от-от доженуть, от-от!.. І дріж пробігав по спині! Згадав червоне Кажанове обличчя, і було гидко; мабуть, тому, що той такий величезний парубок, а мав вигляд переможенного півня. Навіть волосся йому стовбурчилось, як у того.

Кажан зарився в снопи й сопів.

І подумав дячок про свого товариша: «Йй-бо, можна зарізати, як кабанця. Тільки зареве, мабуть».

Було навіть трохи весело. Так завжди почував, коли мав біля себе боягуза.

Липнєве сонце стояло вже над Котелевським лісом. Але надворі було душно, і майже в кожній хаті селяни порозчиняли вікна. Чути було, як хтось під вікном люшню лагодив, а недалеко гавкав собака.

Надвечір почало стихати і, нарешті, зовсім стихло.

— Чи не час нам вилазити? — сказав дячок.

Але Кажан і слухати не хотів. Він прохав тремтячим голосом помовчати, поки стемніє.

Тоді хотілось говорити голосно, навіть налякати цього кабанця. «Плаче, чи що?» і нарочито давив ногою у той сніп, де лежала Кажанова голова.

На риг до обідраної хати сходились уже цікаві молодці, і доносились відтіля розмови про Бурися: мовляв, це з ним баталія. Вже потяглися й фури із степу. Вже й селяни пішли до розправи. Видно, як посідали на ганочку, дехто до пожежного інструменту побрів.

Подивився Нечипір на луки й не міг не продерти ще більшу дірку. Парувала ріка, а над нею скиглили чайки.

На покрівлі клуні цвірінькали горобці, і він згадав, як у дитинстві драв їх. Теж у клуні. Дядько в нього був, любив цю справу. Візьмуть лантухи, свічку й сірники — і під стріху. Горобці від світла зовсім дуріють. Ну й складали їх, як грудки. А як накладуть досить, дядько несе лантух на середину двора й б'є по ньому великим кийком. Пищать горобці. А на завтра, хоч лантух і в крові, зате на обід гарних засухарених горобчиків подають. Тоді він, пам'ятає, частенько в кутку плакав — шкода було пташину...

Нечипір повернувся й сказав:

— Мабуть, незручно лежати, друже?

Заворушився Кажан і якимось жалібно прошепотів:

— Та що там говорити... Ех!

Дячок витер рукавом піт на лобі і скинув із себе снопи. Він подивився на селянина, що спокійною ходою пройшов повз клуню, і промовив:

— Може, хоч тепер підемо?

Але Кажан і зараз боявся вилазити. Тоді Нечипір сплюнув і поліз у кишеню по цигарку.

II

Біля розправи стояв го́мін.

Підбіг до голови Ванько Петренячий і закричав тоненьким голоском:

— Дядю, а якщо вони вискочать із тієї вулиці, що на Олексієву леваду веде?.. Що тоді буде?

— А тобі яке діло? — сказав голова.

Хлопчик не зрозумів «дядю» й весело застрекотав: мовляв, він напевне знає, що «вони» саме відтіля вийдуть. Він не бачить, що селянський патріарх уже брови зводить докупи. І тільки тоді почав угомонятись, коли хтось із селян порадив голові:

— Та ви його паличкою! — порадив хтось і додав: — Ану бо, вишкварок, додому гила!

— Та я ж кажу, дядю, що вони вискочать, а вам і не видно буде, — образився хлопчик.

— А воно й справді, — сказав один.

— Та й на самім ділі, — додав другий і звернувся до Ванька: — Чий ти є? Чи не вдовиної дочки?

— Та це ж Петренячий. Ось і батько сидить.

— Так би ти й казав одразу. Отож, мабуть, іди до Омельчиного тину та дивись на шлях. А як забачиш кого, то й подавай знак рукою.

Хлопчик побіг, а чоловіки запалили люльки.

Прителіпався й дід Кудря. Довго не хотів з льоху вилазити: ховався від куль.

— Про мене що? — сказав дід Кудря. — Моя хата з краю. А все ж таки жалько хлопців. Це я завсіди скажу.

— Жалько? — насів на діда Микита Гордійович (глитай місцевий). — Чом же ти їх тоді не жалів, як вони закликали до них у «партію»? Ну?

— Куди мені в партію, як я вже на кладовище дивлюсь.

— Отож бо й є: як цукор роздавали, то й ти брав. А як підсобити їм, то й нема.

Підійшов до гурту й Онисько Кривий і одразу ж до Микити Гордійовича звернувся:

— А по-твоєму, Микито, як? За кого нам руку держати? Чи за цих, чи за тих?

— Це вже ти, голубчику, спитай у Панаса: він більше звісний у цім... Ось іди сюди, Панасе! — покликав глитай худе обличчя із зляканими очима.

Онисько рішуче махнув рукою.

— Ти мені не наливай! — сказав він. — Панас батько Кажанів, а Кажан у Бурисевій сотні. Ти мені сам кажи.

— Що казати?

— Те, що я спитав.

— А що ти спитав?

— Не хитруй, Микито, не хитруй!

А Микита Гордійович до людей спрожога:

— Людоньки добрі! Чого він присікався до мене? Чим я винний перед ним? Увільніть, спасибі вам!

— Та й справді, Онисько! — загомоніли селяни. — Чого ти прилип до чоловіка? І вічно ти, кривий, з Микитою Гордійовичем вовтузишся!

Одійшов Онисько вбік і похилив голову: мовляв, знає сорока, про що стрекоче.

Та тільки не встиг він це промовити, як усі — на ноги! Що там таке? Та що там таке?

Подивились на Ванька, а він ніби сказився. Голівку в в плечі втяг, руками — як вітряк крилами.

— Та що там таке? — скрикнув, нарешті, хтось.

— Ку-урява! По вулиці... біжить! — закричав хлопчик.

Одразу трапилась надзвичайна метушня: хто куди. Той через тин, другий у двір, а дехто навіть під ганок заліз — тільки ноги видно.

Патріарх ніяк не влучить, куди йому бігти. На лиці жах. Та зиркнув у цей момент на Ванька. А той присів, аж за живіт береться та регочеться.

— Кажи ж, сукин сине, що там таке? чого регочешся? — закричав голова.

— То, дядю, — кричить хлопчик, — Мар'янчина дівка біжить. Мабуть, до Палажки Христиної.

— Ах ти, байстрия незаконне!.. — сказав патріарх. — Чуєте, хлопці?

Знову зійшлися. Не дивляться один на одного — соромно. І кожному хочеться над Ваньком помститись, та не знають, як зробити це.

Перший заговорив дід Кудря. До Петренячого звернувся:

— І коли це ти вилупив такого?

— Це ти про Ванька?

— Авжеж!

Мовчить Петренячий — ніяково і йому. А Микита Гордійович стоїть біля дверей і обтрушується. Шкода: нову жилетку уболотив.

— Та ви б його хоч за вухо посмикали, — порадив хтось патріархові.

— Звісно, що слід, — нерішуче додав другий.

Голова одкашлявся і сказав «несміло»:

— Ванько, ану бо йди сюди!

— Чого, дядю?

— Іди, я тебе за вухо...

Крутить голівкою хлопчик: мовляв, що це ви надумали?

— Як ти кажеш? — спитав патріарх.

— Не!

— Як це «не»?

— Не хочу!

Шипить Микита Гордійович:

— Порядки нові! — «не хочу!» Теж у товариші приписалось. Сказав би ти мені це літ п'ять позад. Я б тебе «не захотів».

І витер чоло хусткою.

... А сонце вже зовсім сховалось за Котелевським лісом. Дмухав сухий. Заговорили про врожай. Скаржились, що озиме нікуди. Ванько хотів додому бігти — не пустили.

Проте, вийшло зовсім несподівано. Гості хоч і явилися у Грушівку, та не з того боку. Вискочили з Гордієвого городу — і вже біля збірні. Дехто не встиг навіть підвестись. Були це ніхто інший, як дячок Нечипір із Троїцької церкви та Кажан.

... «Тюхтії!» — думав дячок і нахабно дивився на селян. Очі бігали йому, як у миші, зовнішнє вів себе спокійно й почував, що викликає своєю маленькою постаттю повагу.

Кажан, порішивши, що вороги сюди не прийдуть, одразу ж закричав на людей і замахав одрізом. Був на півтори голови вищий за Нечипора, а селяни все ж таки дивились на дячка.

Стояли, похиливши голови. Кажан нахвалявся:

— Ви думаєте, що це нас так і розбили? Чорта з два! Хай спробують узяти Бурися.

А коли хтось кашлянув несміливо, Кажан майже провещав:

— Може, хто зачепити нас хоче? Ану спробуй. За селом цілий отряд стоїть.

Подивились у той бік, куди Кажан головою мотнув, — нічого нема.

— Так-то, люди... — усміхнувся єхидно дячок і думав про Кажана: «дурень!»

— Недарма амнецією випустили, — казав далі той. — Миритись хочуть. Дзуськи! Хай повернуть тих і те, що в чеку забрали. Правда, Нечипоре? Не дозволимо цього?

Селяни з цікавістю дивились на Нечипора, а він сидів на дровиняці й пахтів кільцями. Знали його раніш, чули про його діла, і чомусь не вірилось, що це є він. Хотілось підійти й полапати його. Це ж таки була права рука Бурися. А Бурися хто не знає? От уже цілий рік ловлять і нічого не вдіють — як в'юн крутиться.

Кажан ще казав про згоду, хоч його ніхто й не цитав.

— Да! Доки не повернуть, — миру нема.

— А що ж у тебе, голубчику, забрали? — спитав Кудря.

— Це нам звісно.

— Та я про те кажу, що в тебе нібито й не було нічого?

Засіпався Кажан, а дячок знову єхидно усміхається.

— Ось я тобі покажу, що в мене було, — і зняв одріза.

— Та про мене, голубчику, все одно... — сказав дід Кудря і зблід.

Дивиться дячок на Кажана й ніби нацьковує: ану бо ахни! Правда, і думав про це. Але Кажан опустив гвинтівку й підійшов до Микити Гордійовича. Одійшли вбік. Шепотіли. Пішов і Нечипір, став оддала. Чув:

— Мені незручно. Ви вже йдіть до себе... Якби ж у мене не кумував Нечипір...

— Ну й добре...

Потім Кажан покликав свого батька й Нечипора, і пішли од розправи.

Дивилися їм мовчки услід, аж поки їхні ледве помітні у присмерках постаті зовсім зникли за кучугурами.

— Розбили їх, мабуть, — сказав хтось і зідхнув.

— Звісно, розбили.

— Отож їм і тікати б кудинебудь. Воно ж, мабуть, цього діла так не зоставлять. Шукатимуть.

— А звісно, війська хоч сьогодні жди.

— Одно слово, буде шаламотня, — сказав дід Кудря й підвівся. — Мабуть, ходім, хлопці, додому.

І, спираючись на герлигу, зашкандибав по вулиці.

Ш

Уже зорі почали блідніти, а біля Потапової хати, що на тім краю села, на піщаних кучугурах, стояв галас і п'яні вигуки. Грушівці почували себе в цю ніч моторошно. Майже всюди чекали, що от-от хтось загуркотить у вікна або підніметься стрілянина з гвинтівки. За цей рік так засіпали бійками, що вже й на світ дивитись не хотілось.

Але на селі було тихо. Тільки в Потапа дим коромислом.

— Неси ще! Кажу тобі! — куражився Кажан. — Та гляди — найкращого. Ми звикли гарний самогон пити.

— З удавольством, — п'яно лепетав Онисько й звертався до Микити Гордійовича:

— Дозвольте вас, хороший чоловіче, улобизати.

Микита Гордійович ухилився:

— Іди од мене, причина! Не можу тебе і квіт!

— За що ж така немилість приключилась?

— За те, що і нашим, і вашим. О!

— От тобі й два... чи то пак раз! Це ви нащот сьогоднішнього?

— Звісно, не вчорашнього!

Підсів і Кажан. Хрипить:

— А що там таке? Ну бо, Микито, кажи! У нас не довго — під ніготь — і в дамках. Одно слово — жир козир, а по пиці — лясь!

І вдарив кулаком об стіл. Задріб'яжчали пляшки.

— Правильно, Нечипоре?

Дячок сидів біля богів і їв яблука. Він випив усього три наперстки й почував себе тверезим. Тільки очі йому підмаслились, а ліве ніби підморгувати стало. Він знав, що тут не тільки пиячити, а й сидіти небезпечно. Але все таки думав: «правильно, бельбас! Правильно...»

... Микита Гордійович і не радий був, що нагадав про сьогоднішнє.

— Ну, годі, Кажане, годі!.. Схаменіть його, Нечипоре!..

Дячок значно промовив:

— Карьожитесь треба покинути!

Кажан подивився на Нечипора й зразу змовк. А Микита Гордійович виправдував Ониська:

— Така проклята вдача — ніколи не піде однією стежкою. Йому — щоб одразу дві.

Потім підвівся і підійшов до вікна:

— Щоб, чого доброго, не заснуло кляте хлоп'я. Слухай, свате, чуєш? Не засне твій Ванько?

Але розбуркати Петренячого не можна було. Він схилився на стіл і, держачи в одній руці пляшку, хропів. Микита Гордійович махнув рукою й вийшов із хати.

А Онисько говорив до дячка:

— Це, так би сказати, ви попівську халамиду на вольноє життя змінили? Хороше діло! Як це в святім писанні сказано: і променях отця і матір свою і пойди за мною. Ну, як ви нащот того... Мабуть, багацько зарізали?

Нечипір здригнув, але промовив спокійно:

— Всяко бувало.

— Правильно! Це мені ндравиться. Одно слово — атльоти!

— А як ці «атльоти» і з тобою те ж зроблять?

Дячок підняв брови й наставив гострі свої очі на Ониська.

Той подивився на Нечипора й усміхнувся положливо.

— Воно, звичайно, ваша власть і сила, але цього робити не можна. Забороняється, як той казав.

Думав: «дурить сволоч». Знає, що тепер нічого з ним не вдіємо. Хотілось підвестись і вдарити по пиці.

А Кажанові похвалялись хотілось. Випив випалом із стакану й почав:

— Воно, конешно, всяко. А як розказати, як слід, то

вийде так. Значить, візьмеш його, положиш горічерева— і нумо видовбувати очі. Звісно, не фунт ізюму. Та ще й нігті на пальцях обценьками подриваєш. Да! Одно слово, помститися ми майстрі. Ну, а Нечипір молодець. Майстер — первий сьорт!

Дячок хотів сказати, щоб Кажан помовчав, і не знав, як це зробити.

А Кажан випив ще і ще розказував. Онисько слухав уважно, а Панас сидів біля дверей і миготів очима. Потім підійшов до Кажана і говорив йому пошепки:

— Так що, сину мій дорогий, покинь, просю тебе, оції напасті. Незручно нам. Він же таки (і Панас кивав головою на дячка) вийшов із панів, мабуть. Бог із ним, а наше діло сторона.

Кажан похилив голову на стіл і цідив кризь зуби:

— Ви, тату, нічого не розумієте. Звісно, ваше діло сторона, а моє ні! Бо як був я у пліну, в Германії, скажем, то говоріть мені...

Сів знову струнко:

— Ну, як для приміра содержати картошку в наших селі? Га? От бачите, і не знаєте. А я цю прахтику пройшов. Скажемо так: вирили ви яму в піску...

Розказав, як збудувати дешевенький льох для бараболі на піщаному ґрунті.

А Потап утирає очі кулаками й хитав головою:

— Вмерла матір, не зумів я тебе призвести до діла. Ох! бідна моя головонька!

— Воно звісно так, — згодився Кажан. — Я сам думав, коли їхав з полону: батько чоловік плохенький, а з матір'ю треба було хатню революцію строїти. Конешно, мати з клевером пшениці не схоче сіяти. А це перше діло!

У хаті було душно й повно диму. Смерділо паленою ганчіркою і — від розлитого самогону. В розчинене вікно бігли струмки свіжого повітря, і чути було крик перепела.

Кажан і Онисько ще наливали в чарки, але Нечипір давно вже не пив і, схилившись на підвіконня, думав про щось. Раптом він підхопився і запитав:

— Де Микита Гордійович?

Заспокоїли, щойно був на дворі, Онисько бачив його

за ворітьми. Сидить, вартує, а то, мовляв, клятий хлопець утік, мабуть, додому.

Поки Кажан не розказував про «іхні діла», дячок почував себе спокійно. Тепер була напруженість, і кожне маленьке шамотіння змушувало серце стискатись. Не думав уже із зловтіхою про Кажана, навіть радісно було, що одурив його: Кажан безумовно втік би куди-небудь далі, якби знав, що Нечипір тільки тому й залишається тут, що має на це наказ від Бурися. Удосвіта хтось тихесенько підійшов до вікна, біля якого сидів дячок, і постукав.

Нечипір від несподіванки аж відкинувся. Підхопився і Кажан, одріз узяв.

Але за вікном було тихо, а через хвилину увійшла сліпа Килина з поводитарем Марькою.

— Це ви стукали?

Стукала, звісно, не вона, а Марька. Побачили, що в хаті майже всі сплять, діло ж таке, що треба Нечипора й Кажана побачити.

Дячок, як почув це, — до дверей, а в Кажана знову чуб настовбурчився.

Виявилось: сліпа хоче дізнатися в них, чи не одберуть у неї корову, що комнезам подарував. А як ступила, перехристілась:

— Хай вас мати божа спасе й помилує!

Кажан одразу зрозумів, в чому справа:

— Не підходь, стара, — сказав він, — за сто верстов. Кажі просто: чи дозволимо держати її чи ні?

— Отож, отож, мої дітоньки, — закланялась у пояс сліпа.

— Ну, то ще подивимось! — кинув Кажан.

Так і пішла Килина, не заспокоївши свого серця. Аж поки сонце зійшло, ходила все коло хліва й прислухалась до шамотіння корови.

... А коли зайнялась рожжева зоря, в хату вскочив блідий Микита Гордійович і ледве промовив:

— Тікайте, хлопці, їдуть!

Як убачив Кажан лице Микити Гордійовича, — одразу зійшов і хміль, і сон.

— Куди ж ховатись? — забігав він по кімнаті й рап-

том став, як стовп. Очі витріщив, з місця не рушить й так жалібно до дядька звернувся:

— Що ти наробив, Нечипоре? Було б же зараня сховатись кудинебудь.

— Було б, — перекинув Нечипір і сплюнув.

... Як кішка стоїть він біля дверей: от-от плигне кудись. Шию витягнув, нібито вищий став. Обличчя червоними плямами взялось.

Прокинувся й Онисько, розпух весь і каже таким на-смішкуватим голосом:

— Оце — атльоти, вже й полякались!

— Тікайте в мій очерет, — сказав Микита Гордійович. Кулею вискочив з хати. Кажан по дорозі згадав, що рушниці забули. Микита Гордійович махнув рукою:

— Та що там про одрізи думати, як «вони» вже цепом ідуть по селу!

Бігли через городи на луки. Зупинились біля розбитої блискавкою верби, перевели дух.

Микита Гордійович указав те місце, де безпечніш було, і вони побігли в болото. Через дві хвилини зникли в очереті.

На селі гавкали собаки — завзято, погрозово.

Постріл один, другий. І знову тихо. До села вступав загін червоноармійців.

IV.

Кажан присів навшпиньки й ледве чутно, спроволюка промовив:

— Ді-іла!

Нечипір, як і раніш, стояв нерухомо, мовчки устроивши погляд кудись у даль.

На корчах було дуже незручно. Перш за все ніяк було присісти, бо прийшлося би весь час держати ноги в воді, подруге, при звичаїтись босоніж до гістряків — теж не легка справа.

А жити тут невідомо скільки прийдеться. Принаймні, доки не виїде з Грушівки отряд, покинути це місце небезпечно. Куди там, — мабуть, усе село облазили, в кожну хату заходили. Вийди тільки, — так тебе й підхоплять.

— Люди ж які, — каже Кажан, — сьогодні одному бо-

Через дві хвилини зникли в очереті.

гові вклоняються, а завтра другому. Не встигнеш із очерету вилізти, як уже вкажуть, де ти є...

— Так!.. Різні люди бувають,—продовжує далі думати Нечипір. Інший так і розпинається перед тобою, а за очі готовісінький у спину ніж устроїти.

Особливо хвилює дячка Онисько: це ж такий мізерний чоловік. Що він надумав? Чи не викаже? І пробігають по спині холодні колючки. Сидіти ж треба. Нічого не вдієш. Тепер уже тікати нікуди.

Дивиться на Кажана. Читає на обличчі:

«... Чого я забіг із тобою в Грушівку? Показати, з якими людьми валандаюсь? Не варто було!..»

Думає, мабуть, що то є він, дячок. «Мабуть, здаюся йому нікчемним. Вигляд у мене який?»—і подивився у воду. Потім знову на Кажана.

В очереті тихо. Іноді забреде на лисину дике молоде курча і, побачивши людей, швидко закрутить голівкою й пурхне прожогом у гущавину. Потім по річці пройде дикий пташиний крик. На воді, біля корчів, як у люстерці, відбився шматок блакитного простору. Зелений перстень водяних трав боязко зазирає сюди. А по стрункому стану очерету пробігає легке тріпотіння:—«Ч-і-і-ч!»—і зникло. Високо над головою пролетіли качки.

— Мабуть, і Бурися піймали вже... звісно!.. Може й розстріляли вже... Авжеж не помилують. Діла!

Кажан став на весь зріст і, як кінь, що десь застоявся, спирався то на одну, то на другу ногу. Сплюнув.

— Хоч би табаку захватили... А тепер і живи, як хочеш. Нечипір мовчав. Почував, що Кажан до нього недоброброхитно ставиться, і хотілось його якнебудь задобрити. Не знав. Пожаль, що послухав Бурися. Ця людина, що чарувала його цілий рік, тепер робилась звичайною й навіть непотрібною.

Зате розкуйовджена постать Кажанова раптом почала якось перетворюватись, і він не міг уже глузувати з неї.

— Ну, чого ж ти нічого не кажеш?—кинув Кажан.

Нечипір здригнув. Провів по голові долонею—боліла після випивки. Проте вона, мабуть, боліла й Кажанові.

— Чого я нічого не кажу?—сказав він.—Що ж я буду говорити!

— От тобі й маєш: що ж це ми на печі лежимо, чи що?—треба щось думати.

«... Треба думати,—це він правду говорить. І саме мені думати». Але придумати нічого не міг і кинув:

— Будемо ждати. Може, поїдуть сьогодні.

— А як не поїдуть?

— Не поїдуть?.. Ні, як же, поїдуть!

— Тьху! наче пообіцяли йому...—сплюнув Кажан.— А я кажу—не поїдуть!

Тоді стало якось дразливо. І тому, що він не міг чогось розумного порадити, відчув себе дячок майже нікчемним, тим більше нікчемним, що постать Кажанова робилась загадковою й навіть страшною.

Хотів сказати щось бадьоре, а вийшло огидно слізливо:

— Не треба, братіку, серчати. Хто ж винен у тім, що приключилося?

Дячок подивився на Кажана. Бачив, як той похилив голову, — мабуть, і йому стало ніяково. А голова ще більш боліла, ніби її хтось обценьками схопив.

От уже сонце й на полудень повернуло, а чуток ніяких. Микити Гордійовича нема, а обіцяв був прийти, коли вийдуть. «... Може, його вже забрали?»—стиснуло серце дячкові, і знову пригадав він Ониська.

Кажан скаржився, що вже їсти хочеться. Нечипір почував те ж.

З далекого заходу підіймалась величезна синя хмара. Повагом сунула вона з обрію вгору, охоплюючи мало не весь краєвид. Над очеретами стрілами носились ластівки, а десь скиглила чайка: різко, нібито в неї були не пташині легені. Пурхали зграями шпаки.

Кажан знову підвівсь і злосливо сказав:

— Сволоч!

— Що ти кажеш?—спитав дячок.

— То кажу,—зло усміхнувся той,—що інший страждає, а другий задається. Приміром, надіявся я на декого із своїх, а получилось—ніщо. Так, аби казати та вводити нашого брата.

— А ти що—маленький? Не знаєш, куди тобі йти?—суворо кинув дячок: йому раптово прокинулась ненависть.

Кажан, мабуть, уже не чекав бачити таким свого при-

ятеля й змішався. Змішався він, правда, не надовго, бо Нечипір знову відчув себе безсилим.

— Робили всі, а розквитатись одному, мабуть, прийдеться, — казав Кажан далі.

Дячок подивився на нього: стоїть блідий, і щелепи розвернуло, тільки нібито понижчав.

— Інші, може, вже й розплатились, — кинув він. — Та й мене не забувай, бо не один ти тут.

Зрозуміло Нечипорові, чого це Кажанові самому розквитатись прийдеться. Натякає, певно, на його: мовляв, стане осторонь, а його, Кажана, розстріляють. Але це дурниця: хитрує, бельбас, не знає, як вигородити себе.

У цей час нібито хтось когось покликав. Нашорошились — нема. Але в другий раз уже Кажан попередив.

— Хло-о-пці! — нарешті, долетіло з очерету.

Кажан заметушився й ледве не впав з корча. А коли голос покликав іще ближче, дячок спитав пошепки:

— Хто там такий?

— Це я, Ванько Петренячий, — долетіло з гущавини і забулькотіло по воді.

— Чого тобі треба? — знову запитав дячок.

— Та їсти приніс.

Почуття голоду зразу дало знати про себе. Хай буде, що буде, — аби наїстися. Кажан уперед дивиться, — очі, як у вовка: голодний. Так в отряді не приходилось голодувати.

— Це Килина сліпа прислала, — казав хлопчик, оддаючи клуночка. — Молоко тут та хліб. Просила, щоб корову не одібрали.

Нечипір усміхнувся: де там уже одбирати!

Іли із смаком, опережаючи один одного. Коли в горнятку нічого не залишилось, почували, що тільки роздрачували себе. Кажан утер губи рукавом і сказав:

— Мало.

— А вона казала, що й завтра пришле...

Почали розпитувати, як на селі, чи великий загін стоїть.

Розказував Ванько багато, а того, що треба — не знає: мовляв, де там йому до справи, коли дядьки там такі гарні поприїжджали.

— А не бачив, скільки їх? — спитав Кажан.

— У нас двоє стоїть... Книжку мені подарували... а далі ще кільканадцять.

— А довго вони тут будуть, не чув?

— Мабуть, недовго. Казали, тільки позавтра виставу зроблять. А там, мабуть, і поїдуть... А може й ні!

Кажан нахмурился, повернув обличчя вбік і — мало не скрикнув. Крізь очерет дивилась на нього пара очей.

— Дядю, чого ви так зблідли? — спитав хлопчисько.

Побачив Нечипір обличчя Кажанове й зрозумів: «Пропали!»

Ванькові теж, мабуть, страшно стало, бо хтів кинутись назад, а ноги не несуть, нібито прив'язані.

— Діду Кудря, де ви є? — проскиглив він жалібно.

Дивиться — у Кажана знову обличчя почервоніло.

— Так ти не сам прийшов? — зідхнув з полегшенням Кажан.

— От ще дурне! Чого ж ти не сказав? — кинув дячок і подивився в гущавину: — Чого ви прийшли, діду?

— Як це, господи, чого? Вам же, бідненьким, мабуть, тут нелегко стояти.

— Ну?

— Навшпиньках, кажу. Це хоч би кому. Біда з вами, хлопці! Жалько мені вас, та й годі!

Скаржився далі Кудря, що занапрасно його вчора Кажан вилаяв. Довго говорив дід, а Нечипір думав: «Прокляті люди, навіть умерти спокійно не дають».

Дід Кудря зовсім розійшовся, навіть доліз до корчів і розказував:

— Дивлюсь — хлоп'я біжить до очерету. Я за ним. Міркую — безпремінно до них. А як догнав — призналось.

Спасибі, небрежлива дитина. Ну, оце й побачив вас.

Ще раз пожалів, що на корчах стояти приходиться, і нарешті, догадався, що вже час йому й додому поспішати. За кілька хвилин дід і хлопчисько зникли в гущавині.

День хилився до вечора. Синя хмара хоч і повагом плазувала, але вже майже половину неба охопила. Сонце остільки до обрію схилилось, що його вже не видно було за очеретом. Лише золотее проміння проточувалось і лягло на синю воду, що відбивала на собі охмарені рожеві плями. Рипів деркач. На селі іржали коні.

... «Кінні», подумав дячок. І хтілось, щоб були піші. Злість брала на діда й на хлопця. Наче з неба скотились.

Невже не можна було роздивитись усе як слід?

Згадав Микиту Гордійовича. «Яхида! Хоч би їсти при-ніс». Але зате трішки заспокоївся за Ониська: мабуть, не викаже. А Кажан що темніш, то похмуріш робився. І тоді знову стискало серце.

Не хотілось говорити. Навіть слова виходили з леге-нів якісь чудні, кострубаті, ніби на шмаття розірвані.

В очереті сумніло. Знову прощумували шпаки і заша-рудів очерет.

Думав про життя. Згадав Килину: «Дурна!»

У

Накрапав дощ і поволі перейшов у мжичку. Синя хмара загубила свій колір і сірим шматтям звисала над зе-млею. Ніде не було просвіту. Із сходу дмухав свіженький вітрець і хвилював ріку. Булькотіло в гушавині.

Ішла 12 година ночі.

Кажан і Нечипір одягнені були легко, і швидко їх со-рочки так ізмокли, що прийшлося знімати й викручувати. Пізніш дощ перестав, але не розпогоджувалось, і знову мусіли чекати, коли за комір поллються струмки холодної води.

Уже виходили на берег, сиділи навіть там. Дивились на село, слухали, як десь під повіткою хтось вигравав на балабайку — мабуть, із отряду. Дивились на вогники, що фаркали по вулиці й раптово зникали, — запалювали ци-гарки, мабуть. Прийшла думка перебратись на той берег, хоч і не бачили в цім нічого певного, бо на тім березі зараз за великою могилою починались Золоті Півні, де йшов учора бій і де безумовно роставлено варту. Але коли підійшли до того місця, куди завжди витягував свій човен рибалка, — човна не було: мабуть, поїхав рибалити. Далі йти не наважались. Знову сиділи на старім місці. По-тім Кажанові вздрілося, що хтось скрадається по тій ву-лиці, що на луки веде, і потихесеньку полізли до корчів, в очерет.

З годину стоять мовчки.

Нечипір підложив на корч трави й сів, спустивши ноги у воду. Навіть тепліш було, бо після дощу ріка приймала в себе з радістю й м'яко та тепло обгортала покалічені ко-лючками ноги. Кажан стояв, як пугач, настовбурчившись. Його постать нібито закам'яніла, навіть рухів непримітно було.

Дячок слухав звуки балабайки, що ледве долітали сюди, і йому було сумно. І сіре небо, і жалібна пісня, яку вигравали там, — усе сприяло такому настроєві. І тому, мабуть, що ногам було тепло, хотілось думати про минуле.

Згадав духовну семінарію. Коли закрили її (державна коштів не видавала), він приїхав до свого батька — диякона поганенького приходу — і тут вирішив помститись.

Він певний був, що йде боротись за щось світле й справедливе. До ватаги він завжди ставився з презир-ством, але ж ватага — тільки засіб. Правда, «світле й спра-ведливе» з часом стушувались. Але ж...

Тут йому раптом прийшло на думку: що ж таке це «але ж»? За віщо ж він боровся так уперто? І коли бо-ротьба загубила свій сенс, то чого бракувало йому? Тоді промайнуло йому в голові якесь просте слово і соромливо сховалось. Воно справило на нього таке вражіння, нібито він його почув уперше, нібито скотилось воно з цих сірих хмар і упало в воду, — тому так тепло стало йому.

А вода дійсно робилась усе тепліша і тепліша. І, коли по спині проходив дріж від подиху легенького вітру, хо-тілось зовсім залізти в воду.

Кумкали жаби, і знову рипів деркач.

Просте слово прозвучало несподівано так: «любов». Але кого любити? Бідних? Смішно. Але «любов» виходить все таки природно, а «смішно» — пусто. Правда, раніш лю-бов уявляв дячок в образі християнки, яка буде носити йому яйця в клуночку, коли він одержить парафію, але ця любов зараз була ще безглуздіша й недоречна.

Дячок сидів до Кажана спиною і, коли той завору-шився, спитав зідхнувши:

— Що там таке, друже?

Кажан мовчав.

А хмари пливли кудись у далечинь, і здавалось іноді, що й очерет пнеться вгору і от-от досягне сірого шмаття.

І ще десь булькотіло: водяна твар жила своїм нічним життям.

Знову долетіли звуки балабайки. Хтось грав невміло, але з надхненням.

Кажан кашлянув і ніби пробурмотів щось.

— Що ти говориш? — сказав Нечипір і повернувся до приятеля.

Кажан заговорив чітко, з розпачем у голосі:

— Хліб із поля звезли, жити будуть... Мабуть, байдуже, що і як.

— Жалієш, що пішов з нами? — спитав дячок.

— Якби не втік тоді, — казав далі Кажан не відповідаючи, — то, може, призвів би до діла хазайство... Год мій одпустили... Да.

Дячок почув у голосі Кажана тоску і скаргу на те, що втік він, мовляв, зовсім даремно.

— От, скажемо, луки... Хіба їх так содержать? Як зійшла вода, — треба граблі в руки та зібрати все, що зверху. А в нас цього нема. Дідів слухають: що бог дасть... Він дасть...

Кажан зідхнув, а Нечипір почував, що перед ним росте якась велика, досі невідома йому сила. Це вже був не той бельбас, якого хтілось ногою в голову штурхнути, це було щось таке, що перед ним він був занадто маленький.

— Да! взяти хоч би й попіл. У нас ним двори закапо-стили. А германець не дурак, на ці самі луки розвій той попіл — от тобі й трава... Травище!

Останнє слово сказав Кажан так, ніби йому трудно було вимовляти його.

Щоб не мовчати, щоб легше було, дячок спитав:

— Це ти в Германії, в пліну?

І коли приятель не відповів, йому знову стукнуло в голову: — «Любов». І вже важко було від цього слова, як у дитинстві бачити уві сні чийсь допитливі очі.

А Кажан, що все більш загублював свої людські форми, гудів:

— Отож і пісок... Да! В пісок, як у нас, треба садовити картошку з гноєм. Тоді й буде більш од кулака. Германець — не дурак!

Потім змовк і довго переступав з однієї ноги на другу.

Почувалось, що головного він ще не сказав. То був лише вступ до чогось жорстокого, що повинно трапитись на воді, розбуркати цей байдужий очерет і розрядити напружену атмосферу.

Дячок хвилювався. Робилось зимно і трясло: зуб на зуб не попадав.

І от спершу тихенько, потім голосніш завило на корчах: «У-у-у». «Це Кажан», — метнулося дячкові в голову, і знову стукнуло в голову: «любов».

— Куди ви мене привели? — раптом сказав Кажан.

— Привели? — розгублено спитав Нечипір.

— Да, привели... Микита їсти не принесе... Атож!

Він говорив на весь голос, і від голосу йшла луна по річці. В Грушівці кричали завзято півні.

— Якби знати про амнестію. Як воно... ну?..

— Мабуть, помилують, — кинув дячок і чомусь сам перелякався свого голосу.

— Помилують? Не знаю... мабуть, не всіх.

Кажан, як велетень, стояв перед дячком, навіть цей голос розпачу був не його, а когось другого, що сховався за ним в очереті.

Кажан мало не плакав і довго говорив про те, що він нічого нікому не зробив, що його одурили, що він невинний. Але була якась безвихідна упертість у цих словах, і Нечипір зрозумів: свідків Кажанові не треба. Що було, — того нема. Кажан невинний. І знову боліла голова, а в висках знову стукало.

Десь далеко падала вода, і здавалось іноді, що це то-рохтить по бруку віз. Вже не перекликались і півні. Затихли перед світанком. Тільки хмари, як і раніш, сунули кудись, та шарудів від легкого подиху очерет.

Раптом розтявся постріл. Загавкали собаки, і заіржав десь кінь.

Змовкла вже й балабайка.

І чує тут дячок напружений голос.

— Нечипоре!

— Що таке? Я тебе слухаю.

— Нечипоре, ти не скажеш? Ти нічого не скажеш? — говорить Кажан.

— Про що? Кому?

Знав, про що питає, хотів сказати й не міг: «свідків не може бути».

А Кажан ліз уже в воду. Близько. Навіть чути, як важко дихає. Серце закалатало. Хотів дячок кинутись убік і не міг, ніби скований був. Вже не видно було ні неба, ні очерету, не чув нічого. Ніби величезна гамула нависла над ним, і темніло в очах.

От простягло руку...

... Ой! — розрізав повітря задушений Нечипорів крик, і раптом стихло.

Промайнуло в голові «любов...»

... А пальці здавлювали горло все міцніш і міцніш. Спершу налилось лице кров'ю, а потім стало пусто, тільки десь у кутку билась думка. Потім і її не стало.

... Шарудів очерет.

ЛЕГЕНДА

I

Влетіла буря, крикнула — дзвінко, просторо:
— Повстання!

Зашуміло в зелених гаях, загримало, загуло. Прокинулася ріка, подумала світанком та й розлилася — широко-широко на великі блакитні гони. Та й побрели по коліна у воді тумани — зажурені, похилі.

... Ішла повінь... Летіла буря...

І от — я хочу про молодицю коротенько розповісти, — як у народі чув. Таку: край села жила, де незаможниця осада, де верби на ставок схилилися й слухають пісень гнідих, що на зорі застигли й кожну мить сивіють.

Звуть Стенькою (то, мабуть, Степанида), ніхто не брав, а вже за двадцять перевалило. Жила-була метелиця та й годі. А взяв її Володька, одружився, та не прожив і років зо три — пішов у повстанці.

Отож і залишилась Стенька з хлопчиськом невеличким та з бабою-свекрухою.

Дитина довго не жила, захоріла на віспу й ночі однієї кикнула.

... Вийшла молодиця на вулицю, стала біля воріт, замислилася.

Ходив Володька два роки на цукроварню, заробляв на коня, купив коня, а кінь теж здох.

... А батько закатував матір.

... Ну, і півтори десятини за двадцять верстов...

— Ех ти, сибірська каторго!

... Колись прокинулася удосвіта (під повіткою спала): за ногу хтось.

— Хто там такий? Одчепись!

Зареготав:

— Хлопці, сюди! Бач, яка краля!

... Отже червоні прийшли, повстанці прийшли. Д'ех, будуть діла!

Кричали:

— Не печи, не вари: все буде! Де тут у вас буржуї живуть?

Баба-свекруха сплеснула руками:

— Ой, лишенько! Які ж тут буржуї, самі селяни проживають.

Посміхнулися, а потім виймають папірці, читають із папірців.

— А Гордій Прань є?

— Та є.

— А Остап Забийворота є?

— Та є.

Аж здивувалася стара: усіх чисто хуторян виказали, а хуторяни й справді жили як коти в сметані.

... А потім повстанці пішли. А ввечорі ще прийшли...

Ой, було ж молока та ковбас — хоч собак годуй!

— Вари вареники! Печи пиріжки!

Варила, пекла Стенька...

... Мовчала, прислухалася, розглядала... А у вікно зазірав молодик червоний, з лісу підводився. Хлопці їли, дивились на Стеньку, а вона вже цвіла, як мак... Д'ех! до чого була струнка та красива молодиця, а очі їй, як у кози дикої, тільки хитренькі трошки.

... Отже горіла, цвіла Стенька... а баба спитала:

— Що ви, хлопці, надумали? Невже ліворуція?

— Ліворуція, бабо, повстання та й квит. Ідемо буржуїв бити.

— Ой, лишенько! — та й утерла рукавом сльози.

Запитало товариство:

— Невже жалко?

— Та де там... щоб вони показалися. Це вже такий звичай бабський — як що, то й плакати.

А повстанці підводилися, до Стеньки йшли.

— Ух ти, кралечко!

Мовчала молодиця, думала, мабуть... А потім спалахнула раптом, наче промінь пробився крізь хмари:

— За волю... йдете?

І крикнули хлопці:

— За волю! — ще й шаблюки забрязкотили.

Зашумували очі в слив'янці (під віями ніби слив'янка кипіла), вискочила Стенька до порога.

Задзвеніли шаблюки, з грюком розпанахало двері...

А ранком повстанці засідлали коні, сіли на коні й закурили з села. Перед вів загін, а позаду летіла Забийворотинська хура. Хуру везли гладкі Забийворотинські коні: гнідий у яблуках жеребець і білий кінь з чорною ногою, з тавром на стегні.

З того часу не бачили Стеньки, не чути було, не говорили про неї.

Гримали повстання...

II

Не одна молодиця співала: «ой, зажурюся, запечалюся, піду в садок зелений — розвеселюся...»

То не хмари нависли над головою, то очіпок придавив вороне волосся.

Ой, не чути було вже про баску молодицю, та пройшла вже слава про юнака-молодця.

... Гуділа-дзвеніла слава про Стеньку-юнака, червоного повстання.

Не одна трясилова ніч пройшла, іде, пройде — тисячі, тисячі, тисячі... Похилилась на тин кропива й думає про бурю. Заспівають, запишуть нащадки: був Приймак і Буденний і були — тисячі, тисячі, тисячі...

Палали панські маєтки, тікали пани. Ішли червоногвардійці — з заводів, з шахт, з Донеччини, з Криворіжжя. А далі йшли повстанці — чабани, байстриюки, голодранці (відтіля, де на ставок верби похилилися). Проходили вздовж і впоперек чорнозем, міста, піски, ліси, байраки...

... Гримали повстання. Лютували повстанці.

А найбільш за всіх лютував юнак Стенька. Сама чутка про нього викликала велику тривогу. А де були пани, де були хуторяни (блискучі трактори й череп'яні покрівлі), там тоді важко ходила сумна розпука.

Казали: прийшов юнак із степу, з Хортиці, сюди, в ліси, помститися. Казали: тільки країни радіють (де верби на ставок похилилися), тільки чабани й байстриюки радіють, а іншим — смерть.

Тоді вороги тримали владу, панували знов. І тремтіли вороги, коли чули про Стеньку-юнака.

Дивно, хоч де йому з'явиться, там одразу дзвеніли повстання: виходили чоловіки й баби з косами, ціпами, ховали борони — догори зубами — в траві й наганяли на них ворожі кінні загони. А ще дивно: людей в юнака було дуже замало.

Казали: ватажок Стенька — стрункий юнак, і ясний, мов голубе небо, і буйний, неначе буря, і гордий, мов сокіл. Хто слухав Стеньку, той ішов за ним і в огонь, і в воду. Його мова була блискуча, як весняний ранок. Він горів завжди й вабив завжди, наче степові огні в темряві. І як великий пророк, він віщував, — так переказували по селах, по заводах:

— Збирайтесь до гурту! Насувається чорною хмарою час помсти, час розплати. Гей, виходьте на шляхи — чигає воля. Беріть ножі, одрізи, несіть смерть. Через смерть запанує нам життя. Виходьте з лісів, з нетрів, з темряви. Летіть, як метелики, на світло... Послухайте! Послухайте! Невже ви не чуєте, як віки б'ють на сполох! Невже ви не бачите, що ми видираємося з провалля? Один крок — і ми в голубій країні, не буде кроку — знову безодня, темна, слизька, як жаба... Послухайте! Послухайте! Ми кличемо вас огняним повстанським словом: беріть ножі! точіть ножі!..

І брали ножі, і точили ножі, а Стеньчине слово лунало по оселях, виходило з лісів, відходило далеко-далеко. І знову палали панські маєтки й череп'яні покрівлі. Ходила кривава помста, а ліси знову гуділи буйну славу юнакові.

... І піднялися тоді вороги, вовчі загони пустили на Стеньку, а за юнакову голову пообіцяли пригоршню червінців. А тоді почали вибухати ще частіш повстання. Як вітер, літав юнак по оселях та підіймав пригноблених, і пригноблені тягнулись з усіх усюд до нього, і лилася цебрами ворожа кров.

.....

Дивно, хоч де йому з'явиться, там одразу дзвеніли повстання: виходили чоловіки й баби з косами, ціпами, ховали борони — догори зубами — в траві...

Так чергувалися зорі: була вечірня, була вранішня. Ще були дні, і відходили нерозгадані дні, за лісом зникали.

Уже майже рік лютує юнак, і не здібні вороги зловити його.

... І от проїздив селом молодий юнак. Висипали люди на вулицю, дивляться на нього. А він сидить на коні й посміхається до людей, наче вечірня зоря до річки.

Був тоді присмерк, стояли жнива, і на майдані пахло полем. Та й під'їхав загін до журавля, і позлазили з коней повстанці. І юнак зліз. І що ж? Юнак, як юнак, але справжній Стенька: очі йому, як невіїждженому коникові, грають...

... Любили люди того юнака, мов буревісник бурю, не наче чайка синє море. Але ховали люди між себе ще й погану думку про нього. Не казали, а тільки ховали. А була ота думка оця: ішла чутка, що Стенька з лісовиками валандається, тому й куля його минає. Дехто думав, що це вороги такі чутки пустили, а дехто й інакше мислив. Що куля минає, то ще нічого: єсть такі діди, на Чорномор'ї були, від кулі теж заговорюють, по книгах чорноморських вичитали. А от як із нечистою силою що, — то анцихрист.

.. Отож зліз юнак, з цеберки воду п'є. І підійди до нього на той гріх бабуся старенька; її сина вороги закатували — червоний повстанець був. Підійшла ото ззаду до юнака та й сунула йому в кишеню карбованця паперового й ще пиріжок маленький. Обернувся юнак: примитив це. А баба схопила його руку та до уст своїх, та тужити.

— Голубе ти мій рідненький! Синочку ти мій гарненький!

Плаче баба, а юнак, як стовп стоїть, а громада дивиться на нього.

... Отут-то й було несподіване: як кинеться юнак перед бабою навколішки, зблід, як лист той осінній, і замолився юнак:

— Бабусю велика! Молюся тобі за твої страждання, за твої муки. Ти мій єдиний бог, а іншого не знаю. Молюся всім людським мукам, молюся помстою, що наводжу

її на катів жорстоких, на силу не дашу. Молюся й тобі, людино вільна, що взяв ніж і запалив серце грозами.

Сказав це юнак, скочив на коня, і пропав загін у степу.

А люди стояли й думали. І порішили тоді люди, що Стенька дійсно зв'язався з нечистою силою.

І пішла з того часу погана слава про юнака. Тільки байстрюки та голодранці підтримували його, а інші люди відсахнулися від нього. І важко тоді стало юнакові жити з своїм загоном у лісі: вовчі загопи стежили за кожним його кроком, а люди вже майже не підтримували його.

Та й сунулися хмари над тим лісом, де жив юнак. Сунулися, посувалися, лили води на сосни, а сосни стурбовано гули. І були тоді неясні думи й неясні мрії, і журба була за далеким, неясним, невимовним...

... Жив у тім лісі й дід Чорноморець сивий.

Приходили до нього люди взнавати: куди корова поділася, хто коня вкрав. Розгортав Чорноморець чорноморські книги й узнавав по них, куди корова поділася, хто коня вкрав.

Ще знав дід Чорноморець, де ховається юнак, і розповів він людям, що наступає кінець юнакові, що лютою смертю помре він.

Але ще гримали повстання і горіли панські маєтки.

Але вже находив кінець.

Тихо, крадькома, мов кішка, насувалася юнакова загибіль. Як осіння журба, між дерев м'яко ступала загибіль. І прийшла загибіль.

... Була темна ніч. Тоді була темна ніч. Зойкали сичі, тривожно гуділи сосни. З трьох кінців палахкотіли заграви. То горіли панські маєтки, то було діло юнакове — ясного, мов голубе небо, буйного, не наче буря, і гордого, як сокіл. Тоді загін його отаборився в Зеленому Ярку. Біля багаття лежали стрункі постаті, а збоку лежав повстанський пес — здоровий вухатий собака.

І раптом підвівся й завив пес — тихенько й тривожно. І сказав тоді юнак:

— Іде зима. Підемо глибше в ліси... Ще помсті не кінець!

І одгукнулося здалека таємно:

— Ще помсті не кінець!

І заспівав один повстанець тихенько, зажурно, наче вода виходить із заводу в Дніпро:

— Ой, Морозе-Морозенку, ти славний козаче...

І одгукнулось:

— Ой, Морозе-Морозенку...

Та не чули тоді повстанці, що насувається на них неминуче лихо. (Тоді байдуже тріщало багаття, а здалека байдуже виблискували заграви).

... А Зелений Ярок оточили вже вовчі загони. Скрадалися вовки. Тихо насувалося лихо...

Гей, гей! Була тоді темна ніч, як далеке-далеке минуле!...

... А потім раптово вибухли постріли. Зататакали кулемети, — то оточили повстанців вороги. І зійшлися тоді дві сили: одна сила юнакова, а друга — вовча...

Довго-довго не здавалися повстанці.

Та тільки перемогла вовча сила, перебили повстанців, тільки троє лишилося, а між ними Стенька-юнак.

Ой, гудів та й тривожно ліс...

.....
Не розповідає горлиця про свою дитину милу, що її шуліка забив. Отож важко казати про те, як Стенька-юнак загинув.

... Привели Стеньку на майдан і судили на майдані. І ніхто не прийшов сюди, люди не прийшли сюди.

... Тоді сумніло на шляху.

І сказав юнак:

— Одпустіть моїх товаришів, і я сам знайду собі найлютішу смерть.

Найлютішу смерть? Гей, гей, цього панам і треба. Погмоніли вороги й згодилися; вони хотіли перехитрувати юнака: юнак прийме найлютішу смерть! А тоді й товариші його приймуть найлютішу смерть!

... І виблискували ворожі багнети, а за майданом умирало сонце.

Та не знали вороги, що їх перехитрував юнак. Говорив він:

— Я вигадав собі смерть, як в старовину було: сажали козаків на палі, і вмирили козаки на гострих палях. Я хочу вмерти на гострій палі — це найлютіша смерть!

Посміхнулися вороги — це найлютіша смерть! Тоді загострили палю й вбили її в землю.

Подивився юнак на товариство й теж посміхнувся, і закипіли йому очі в слив'янці (під віями наче слив'янка кипіла), і сказав він:

— Ой, вороги-вороженьки. В старовину було ще й таке: приводили людей до палі й дівчат молодих приводили. Коли яка дівчина захотіла одружитися із злодієм, що на палю сідав, то його й одпускали на всі чотири сторони. Мені не треба прощати, але зробіть, як було в старовину, — покличте сюди громаду.

Ще посміхнулися вороги, — хай подивиться громада, як злодіїв катують. І вдарили на сполох. І зійшлося народу сила силенна. Але ворожих багнетів ще більш було.

... Тоді вже вмирала й вечірня зоря, і тихо було на майдані, тільки шаблюки іноді цокотіли, та здалека гудів ліс.

І сказав тоді юнак:

— Тепер я буду сидати на палю... Але слухайте! Слухайте!

І раptom розірвав юнак свій одяг повстанський, і побачили люди замість юнака буйного жінку красуню, що погордо дивилася поперед себе. І дзвінко сказала вона:

— Слухайте! Слухайте! Я вмираю за волю. Але я знову закликаю вас до помсти: гостріть ножі! Дивіться, дивіться на заграви: вже палає наше визволення, вже йде нова невідома зоря... Слухайте! Слухайте!..

Але не дали їй говорити вороги, як люті шакали, накинулися на неї й зав'язали їй рота.

... А народ уже гудів...

Тоді вовки накинулися на народ і розігнали його. А Стеньку-юнака закатували: одрізали носа, одрізали вуха й наштрикнули на палю.

... Гей, Гей! Та й була ж то найлютіша смерть...

Але пройшла тоді про юнака Стеньку, про жінку мо-

лоду красуню — ясну, мов голубе небо, буйну, неначе буря, і горду, як сокіл, ще бучніша слава. Ще й досі гудуть їй ліси невмирущу славу...

І от біля ставка, де верби похилилися, стоїть могила. Це юнакова. Приходять до могили люди й слухають, як шумить вітер над нею...

... Гей, Гей! Гримали повстання...

... І були — тисячі, тисячі, тисячі.

ВОВК

Я ніколи не відмовлюсь поїхати на облаву, коли знаю, що її добре організовано. Я кажу — не відмовлюсь, бо я страшенно люблю постріляти, а на звіра та ще й на облавах стріляти приходиться дуже мало. Правда, це не значить, що в наших краях повиводились зайці, лисиці тощо, — в перщі роки після громадянської війни навіть вовків не бракувало нам, це значить, що звіра в нас не так багато, скажімо, як качок чи то бекасів, і це значить, що на облавах мисливців буває більше, ніж дичини.

В останніх числах жовтня мене сповістили, що в Чугаївському лісі призначено на неділю облаву. За тих років в цьому місяці можна було бити і лисиць, і зайців, але і за тих же років на облавах їх полювати заборонялося. Отже, облаву треба було мислити тільки як облаву на вовків. Словом, перспектива постріляти ще менше всміхалася мені, і, отже, тільки узнавши, що добрі організатори взяли за цю справу, я міг підтримати, як то кажуть, компанію й вирушити до 272 роз'їзду.

У Чугаївці, в найближчому до облави селі, ми були вночі, а коли рушили до лісу, то вже починався невеселий осінній світанок. Холодне сонце випливало з-за обрію біля лісових озір, що на них я й мої товарищі полювали на качок, і, значить, треба було припускати, що ми встигнемо зробити два загони. Хвилювали нас тільки думки про гучків-селян. Хоч вовки і дуже тривожили околицьні села, хоч мешканці цих сіл і скаржились на звіра, хоч вони завжди й закликали мисливців допомогти їм в боротьбі проти вовків, але коли ті ж таки мисливці приїздили і заявляли, що без гучків полювання не можна організувати, то мало не кожний селянин вважав за свій обов'язок якось ухилитись від участі в облаві. Одним словом, я вже і на цей раз побоювався, що околицьні села не дадуть нам

потрібної кількості людей, і що з нашої не погано організованої облави все таки нічого не вийде.

Що глибше ми посувалися в ліс, то менше ставало озір й то легше було озиратися навкруги себе. Озера, скажім, що місяць тому мали дуже привабливий вигляд, тепер зі своїми поріділими комишами так сиротливо виступали на непривітливому фоні загального осіннього ландшафту, що мимоволі на голову насадили сумні думки. Але й зменшення багна не могло добре не вплинути на наш вразливий і привередливий зір. Словом, коли нам загадючилась суха лісова доріжка, і коли, нарешті, наші коні покинули булькотіти в брудній рідині, ми всі з полегшенням зідхнули.

Я їхав на останній підводі з трьома другими товаришами. Спершу розмова не клеїлась: всім нам ще хотілось спати, і кожний із нас потроху дрімав, але потім, коли осіннє сонце забігало по лісових кварталах і соромливо почало ласкати дерева своїми безсилимими проміннями, ми таки трохи очутились і почали перекидатися словами.

— Як хочете, а я все таки думаю, що і тут не без лавочки! — мало не в десятій раз за дорогу кинув наш гостроголовий товариш.

На полюванні, як і в житті, єсть такі люди, що завжди з чогось незадоволені, завжди буркотять, завжди когось в чомусь запідозрюють. Цим людям важко догодити. Зробите так — вони незадоволені, зробите інакше — вони ще більше незадоволені. І в тому, і в другому випадкові вони в вашу щирість ніколи не вірять. Навкруги цих людей завжди вештаються «хами, злодії й сукини сини», що здібні лише на «лавочку». Можливо, ці люди й мають рацію так думати про своїх ближніх, але вони не мають ні рації, ні права отруювати отрутою своїх часто безпідставних підозрінь наші найкращі хвилини. І особливо, скажу я від себе, хвилини полювання. Я давно вже знав гостроголового і на цей раз, раптом, вирішивши припинити його ідіотські й нудні балачки, сказав:

— Ви, товаришу, завжди дуже часто згадуєте якусь там «лавочку». Згадуєте ви її й сьогодні. Згадуєте її з самого ранку. Але що ви маєте на увазі, я досі так і не збагнув.

Гостроголовий пильно подивився мені в очі. Він так пильно подивився своїми не менш гострими, безперечно розумними й надзвичайно хитрими очима, що я ніяк не міг його не зрозуміти: він уже й мене підозрював у цій таки «лавочці».

— У чому справа, ви питаєте? — кинув до мене в'їдливий мисливець. — А ви як... і досі не догадалися?

— Коли б я догадався, — спокійно сказав я, — очевидно, не питав би вас.

Гостроголовий нервово крутнув головою і, ображений, повернувся від мене. Один із двох моїх мовчазних товаришів несподівано посміхнувся. Посміхнувся він, можливо, з якогось зовсім іншого приводу — з того приводу, що ніякого відношення не мав до моєї розмови з гостроголовим, але останній вмить підхопив цю усмішку й кинув:

— Кому-кому, а вам я б уже й зовсім не радив підтримувати цю публіку. От нате вам хрест і бог (він перехристився), що на наші номерки вовк ніколи не вискочить.

Пророк мав рацію турбуватися, що йому не пощастить не тільки не вбити вовка, а навіть і стріляти в нього. Але він не мав рації думати, що його невдача (коли вона буде) є робота чийоїсь злої волі, а не випадку, бо з такою ж точнісінько турботою їхав на облаву кожний із нас, тридцяти трьох мисливців. Звичайно, вовк, коли його наженуть, не всюди вискакує, де б хотілося тому чи іншому мисливцеві, звичайно, вовк має свої улюблені місця на узліссі, що через них він і вибігає в поле, звичайно, ставши на ці місця, завжди будеш стріляти звіра, але для того ж, щоб попередити зловживання з боку наших організаторів, ми й будемо тягти номерки, для того ж і номерки нами придумано, щоб не було з боку невдачників нарікань і підозрінь.

— Так ви кажете, — промовив я до гостроголового, — що на ваш номерок вовк ніколи не вискочить?

— Авжеж.

— А чому ж він не вискочить?

— А тому що «лавочка».

— Почекайте, — уже обурено кинув я. — Яка ж тут може бути «лавочка», коли все залежить від щастя, від того, який номерок вам пощастить витягти?

Але мій співбесідник не вгамонявся: ніяк не аргументуючи своїх безпідставних підозрінь, він то таємниче кивав кудись головою, то знову щось настирливо буркотів про ту ж таки «лавочку». Нарешті, я не втерпів і сказав:

— Знаєте що? Я і справді думаю, що тут «лавочка», тільки «лавочка», так би мовити, навпаки.

Гостроголовий, двоє других моїх товаришів й візниця зиркнули на мене.

— Так, так! — сказав я. — «Лавочка» навпаки. Я певний, що ви навіть і в тому випадкові не будете стріляти, коли вовк і вискочить на вас.

Ці мої останні слова озадачили всю підводу: мовляв, як розуміти мене? Тоді я поспішив з'ясувати. І з'ясувавши я заявив, що, гостроголовий або зразковий боягуз, що, побачивши вовка, замість стріляти в нього лізе на дерево, або дуже поганий стрілець, що навіть у вовка не зуміє влучити, саме тому на його номері вовк побувавши все таки ніколи й не буде.

— Так, так, — сказав я. — Ви завжди будете жалітись, що на вас вовк не вискочив.

Я скінчив і переможно подивився на уже кілька років мені нелюбого мисливця. (До речі — решта моїх товаришів, що сиділи на нашій підводі, не втручалися в суперечку: вони добре знали гостроголового і його крутий норов, і вони не мали охоти сперечатися з ним). Пророк зневажливо і зі злістю подивився на мене й мовчки сплюнув. Сплюнув і я і сплюнувши раптом відчув величезну потребу остаточно знищити цю неприємну людину.

— Так, так, — сказав я. — Ми, коли хочете, будемо прохати товаришів, щоб вам дали найкраще місце, саме таке, що по ньому вовк ніяк не може не пройти.

— А я от не хочу, щоб ви прохали за мене, — нахабно перебив мене гостроголовий, — я стану тільки там, де мені припаде стати.

— Там, де припаде стати? — уже вчепився я. — Цього ніколи не буде! Я обов'язково мушу прохати товаришів. Я таки зроблю так, щоб вас поставили на найкраще місце. Треба ж, нарешті, розшифрувати вашу «лавочку».

Ні я, ні мій співбесідник, ніхто з нас не вірив, що «ми» будемо когось прохати, що, нарешті, хтось зверне увагу

на «наше» прохання і пожертвує найкраще місце, але в той же час і я, і мій співбесідник, і всі ми також і вірили, що «ми» будемо когось прохати, що хтось зверне увагу на «наше» прохання та пожертвує найкраще місце. І ця неясність по суті неясної інтриги так захопила, принаймні мене, що я готовий був сперечатися аж до початку облави.

Але гостроголовий уже мовчав і тільки з колишньою злістю зрідка поглядав на мене. Треба думати, що не тільки мені, а й моєму співбесідникові зараз кипіло на душі. І треба припускати було, що герць між нами хоч і не відбувся, але безперечно в скорому часі відбудеться.

Ми вже були на узліссі тієї ділянки лісу, що на ній мусіла розпочатись облава. Наші підводи зустрів єгер-вовчатник, що тут же подбав розвіяти наші сумніви й турботи: гучків вийде з околиць сіл чимало, і так що, мовляв, облава мусить відбутися на славу. Прапорці з того боку, де не буде мисливців і де можуть прорватися вовки, вже вішають, і можна гадати, що за якісь півтори години облава зашумить.

Наші організатори пішли намічати номери. Вирішено було, щоб номер від номеру був приблизно на 60 кроків. За якийсь час ми вже тягли жеребки.

Своєї загрози, себто прохати товаришів віддати найкраще місце гостроголовому, я не реалізував, але, витягнувши номера, я побачив, що мені судилося стати на вовка якраз поруч з гостроголовим. Це мене, з одного боку, зло звеселило (я ж тепер мав цілковиту можливість простежити за своїм «приятелем» до кінця), але з другого — трохи, буду говорити правду, й стривожило: хіба не бувають нещасні випадки на полюванні? (Чим ти доведеш, що такий то такого то саме нарочито вбив?). У всякому разі гострота найгостріших моментів облави ще більше загострилась, а цього мені — і тут не буду критися — тільки й треба було: хіба ж то полювання, коли не пощастить як слід похвилюватись?

Осінній ліс справляє на мене дуже сильне вражіння. Не можу я спокійно на нього дивитись і в негоду, коли на стоси пожовклого листя падають великі в'їдливі дощі, але ще більше говорить він мені в такі години (такі, до

речі, стояли і за тих пам'ятних днів), коли мжичить над тобою бірюза чистого, безхмарного неба, коли між мало зовсім не оголених дерев переливається прозоре повітря глибокої осени, коли по кварталах молодняку то тут, то там прокидається якийсь сторожкий тріск, і душу починають тривожити ніжні, вічно юні спогади.

Я вже з чверть години стояв на своєму номері. Палити цигарки не можна було, а тому я ще з більшим нетерпінням чекав початку облави. На жаль, оптимізм нашого єгеря-вовчатника не найшов собі підтримки в дійсності, і селяни, що вже давно мусили почати гін, очевидно, збиралися дуже мляво, так що пройшло ще півгодини, а ліс, як і раніше, був мертвий і безголосий.

Я ще досі нічого не сказав вам про гостроголового, що мусів стояти в 60 кроках від мене. Але це я зробив нарочито. Звичайно, я весь час гостро відчував його близьку присутність біля себе, але я тільки тоді згадав про нього, коли, добре настоявшись на одному місці, я побачив, що короткий осінній день погасає і облава от-от розпочнеться. Я тільки тоді покинув відгонити думки про нього, коли мені раптом здалося, що хтось із гущавини націляється в мене. Я зиркнув у той бік і побачив: гостроголовий вийшов на ріг свого номера... і справді бере мене на «мушку».

— Чи ви не збожеволіли? — скрикнув я глухо (голосно на номері я не мав права кричати). — Куди це ви рушницю направляєте?

— Як куди? — відповів він мені теж глухо. — Я націляюсь в того вовка, що його хочу обов'язково вбити, в того вовка, що його, зі слів ваших, я не менш обов'язково злякаюсь.

— Це дуже добре, що ви хочете вбити вовка, — промовив я роздратовано, — але, будь ласка, залиште мою голову в спокою і ловіть на мушку якийсь пеньок, скажім.

— Я саме пеньок і ловлю, — кинув неохайно гостроголовий. — От той, що стоїть недалеко від вас. То вам просто здається, що я націляюсь у вашу голову.

Він безперечно брехав. Пеньок і справді стояв недалеко від мене, та тільки я ж добре знав, яке має бажання цей «симпатичний» стрілець підстрелити мене, і тому, йому зовсім не повіривши, я поспішив стати так,

щоб стовбури двох величезних дубів цілком сховали мій тулуб від ока гостроголового. Такі люди, як гостроголовий, поперше, ніколи не дарують тим, хто їх так чи інакше образив (а я ж його таки образив), подруге, гостроголовий дістав у свідки свого поведження на облаві таку неприємну особу, як я, себто таку, яку він ніяк не хотів мати. Як же тут не тривожитись і не ховатись за стовбури?

А втім, таке становище мені і подобалось. Сьогодні в мені прокинулось таке непоборне бажання якось насолити цьому мисливцеві, що я, побоюючись попасти під шріт свого сусіда, все-таки вдячний був фортуні, що вона поставила мене саме на цьому місці.

— Ала-ла! Ала-ла! Ала-ла! — раптом здалека донеслось до мене.

Облава почалася. Виходить, що селяни, хоч і з великим запізненням, а таки прителіпались на полювання. Наш єгер-вовчатник уже вів їх в атаку.

— Ала-ла! Ала-ла! Ала-ла!

Мовчазний, безголосий ліс зашумів тим тривожним шумом, що його можна чути тільки на облавах, тим шумом, що примушує мисливські серця колотитися й завмирати, як на пожежі. І справді, ці перелякані голоси якоїсь безвихідної розпуки, що їх посилали в гущавину гучки, ці підвивання єгеря, що їх ніяк не можна було відрізнити від підвивань вовків, цей, нарешті, таємничий тріск, що раз-у-раз доносився з глибин лісу, — все це утворювало таку обстановку, що, мабуть, тільки старі вовчатники вміли в ці хвилини тримати себе спокійно. І справді: за якісь кілька хвилин — на тебе піде з лігва зацькований вовк, і ти, зустрівшись із ним віч-на-віч і не знаючи, як він буде поводитись із тобою (чорт його знає, може й кинеться на тебе!), мусиш негайно так стріляти, щоб обов'язково поцілити в нього. Не влучити у вовка чи то не затримати його ж таки і саме на облаві — це значить зробити з себе сміховисько на цілий вік. Це така ганьба для мисливця, що навіть при одній мислі про таку невдачу виступає піт на чолі.

Та я все таки, повірте мені, не хвилювався. Хоч як це дивно, але я не хвилювався... саме вищезгаданим хвилюванням. Серце мені колотилося з зовсім інших причин.

Я думав про свого сусіду. Я, як задеркуватий хлопчисько, думав про помсту. Гостроголовий стояв на такому номері, куди вовк ніяк не міг не вийти. (Номер його лежав в невеличкому яркові, що тягнувся з гущавини лісу). Але, з другого боку, я певний був, що мій сусіда, почувавши на собі мій же таки погляд, так нервується, що, вийди на нього вовк, він обов'язково «промаже». У всякому разі, я певний був, що в такому стані він навряд щоб влучив у серце чи то в голову своєї жертви. А цього мені й треба було. Я тут же наздогнав би своїм пострілом звіра і, таким чином, зробив би з гостроголового сміховисько на його цілий вік.

Я визирнув із-за дуба й подивився на те місце, де стояв мій сусіда.

— Ах ти... — промовив я тут же про себе (тепер я навіть глухо не міг кричати: мій крик обов'язково налякав би сторожкого зацькованого вовка). — Ах ти, стерво гостроголове!

Рудий капелюх мого сусіди і тепер визирав з-за куща, а ствіл його рушниці і зараз націлявся в мою голову. Гостроголовий, мабуть, рішуче постановив підстрелити мене.

— Ах ти... — ще раз промовив я і, сховавшись за стовбур, потопив свій зір і слух у гущавині.

Кільце гучків вужчало. Алакання й підвивання що далі, то більш голоснішали. Гучки наближалися до генеральної лінії, до мисливців. Уже спалахнуло декілька пострілів, уже я бачив двох вовків, що, десь прорвавшись, як божевільні, мчалися по полях. Уже (я подумав), коли якийсь вовк буде йти на мене чи то на мого сусіду, він пройде не пізніш, як за кілька секунд.

І я не помилюся: ці секунди раптом прийшли. Кроків за тридцять від мене праворуч хруснула гілка, — зашамотіло осіннє листя, і зацькований вовк, витикнувшись із гущавини, зупинився якраз між мною і моїм гостроголовим сусідою. Я притиснув ложу до плеча.

Звір був не із тих, що легко даються в руки. Вовк був, очевидно, дуже досвідчений, і тому, озирнувшись навкруги, він обережно й потихеньку почвалав до куща гостроголового. Це був величезний материй вовк, саме із

Кроків, за тридцять від мене праворуч хруснула гілка, — зашамотіло осіннє листя і зацькований вовк, витикнувшись із гущавини, зупинився якраз між мною і моїм гостроголовим сусідою.

тих вовків, що, зарізавши, скажімо, теля, легко мчаться з ним до лігва. Це був могутній прекрасний екземпляр.

Була велика спокуса вдарити на нього картечцю, але я все таки не вдарив. Я все таки остаточно вирішив перший постріл віддати своєму гостроголовому, загода передчуваючи, що він вовка не зупинить, і тільки другий взяти собі.

Прекрасно!.. Але що ж мій сусіда робить? Треба ж, нарешті, зиркнути й на нього. Треба ж подивитись, як він буде валити звіра. І я знову визирнув з-за стовбурів, але й на цей раз — мільйон чортів і одна відьма! — я примушений був враз відкинутись назад: вищеназвана рушниця й тепер націлялася в мою голову.

— От негідник, — подумав я. — Він навіть не звертає уваги на вовка, він навіть в цей рішучий момент хоче похвалитись своєю упевненістю і, бачачи, що вовк іде прямо на нього, не поспішає з пострілом...

А втім, «негідник», очевидно, постановив до кінця знищити мене, бо пройшло ще кілька секунд, а пострілу все таки не чути було. Пройшло, нарешті, ще і ще кілька секунд, але й тепер сусідова рушниця мовчала. Мене охопив нервовий дріж. Поперше, мені прийшла думка, що гостроголовий раптом чомусь збожеволів, подруге, я, не маючи можливості висунути свою взятую на «мушку» голову, бачив, що вовк пройде біля нас ніким незацепленим. Я в розпучі схопив себе за волосся. Залишалося мені тільки одне: якось непомітно долізти до другого куща і лише відтіля стріляти в звіра. Я так і зробив. Пильнуючи не попасти в поле овиду гостроголового, я потягнувся на животі по осінніх пожовклих листях...

І я мав рацію саме так зробити. Поперше, я таки ще раз побачив вовка, він уже був від мене кроків приблизно за 400, себто поза можливостями моєї рушниці, подруге, я мав задоволення ще дещо побачити. Це «дещо», що було на номері мого сусіди і що так мене обурило.., було почепленим на сучок капелюхом і звичайнісінькою собі палицею, направленою на мій номер.

Я кинувся до місця свого сусіди. Там уже нікого не було. Але, крім капелюха і направленої на мій номер па-

лиці, я найшов ще в кущах записку. От що написав гостроголовий:

«Залишаю вам свій старенький капелюх і прошу на мене не гніватись. Те, що нам дісталися добрі номери, — це безперечно «лавочка». Але я з неї все таки принципово не хочу користатися і тому паняю додому. Бажаю вам успіху».

Я схопив себе за волосся й в розпучі похилився на дерево. Ця записка так обурила мене, що я вже не знав навіть саме, чому така розпука стиснула моє серце: чи тому, що я випустив із рук прекрасного матерого вовка, чи тому, що гостроголовий зумів перемогти мене таким аляпуватим, мамулуватим прийомом.

— Ах ти... — у безсилій злості прошепотів я й, до жевілля обурений, почвалав на голоси, що вже метушилися біля підвід. Облава скінчилася; і мисливці зносили трофеї. — Ах ти...

Уявіть же тепер, в якому настрої я повертався додому, коли ми знову проїздили сиротливі озера з поріділими комишами, і коли раптом невеселий лісовий ландшафт закутало у мжичку дрібного осіннього дощика.

... в культурних історичних пам'ятках. От що написав то-
 строготоловий.
 «Замість вам свій старечий кепчик і прощай на-
 мене не гнівайтесь. Те що нам дісталося до доброго помер-
 не безперечно «завоював». Але в неї все таки прийшлово
 не хоту кохаться і тому паню додому. Ракую вам
 ушпиду»
 Р ехочу себе за волю в її розумі в розумі похитнувся в де-
 рево. Ці звички так одуряли мене, що я вже не знав знайти
 саме, тому така довгий час мого серця: як тому, що
 вилучив із рук перекриваючого матеріалу вояка, на тому
 3
 9
 23
 34
 48
 61
 84
 105
 115

- Вступне слово
- Kit у чо отях
- Солонський яр
- Бараки, що за містом
- Мати
- Злочин
- Бандити
- Легенда
- Вовк

ДЕРЖАВНЕ
 ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ
 УКРАЇНИ
 Управа: Харків,
 Сергієвський майдан № 7

**ПОШТОВІ ВІДДІЛИ УКРКНИГОЦЕНТРУ
 НАДСИЛАЮТЬ НАКЛАДНОЮ ПЛАТОЮ
 КОЖНУ КНИЖКУ**

як власного, так і всіх видавництв
 СРСР. Пересилка й пакування на
 всі замовлення коштом Укркниго-
 центру, коли замовлення більше,
 ніж на 1 крб., наперед оплачується
 готівкою.

**ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАЮТЬСЯ
 НА ТАКІ АДРЕСИ:**

- ХАРКІВ, вул. 1 Травня, № 17, поштовий
 відділ ДВОУ.
- КИЇВ, вул. Карла Маркса, № 2, поштовий
 відділ ДВОУ.
- ОДЕСА, вул. Ляссаля, № 33 (Пасаж),
 поштовий відділ ДВОУ.
- ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ, пр. К. Маркса № 49
 поштовий відділ ДВОУ.
- Філії та книгарні по всіх містах України

К Н И Г А П О Ш Т О Ю

УСЯКУ КНИЖКУ НЕГАЙНО
НАДСИЛАЮТЬ ПОШТОВІ
ВІДДІЛИ УКРКНИГОЦЕНТРУ
ДВОУ, ЯКЩО ТІЛЬКИ ЦІ
КНИЖКИ Є НА КНИЖКОВОМУ
Р И Н К О В І

НАДСИЛАЙТЕ ЗАМОВЛЕННЯ
НА ТАКІ АДРЕСИ:

ХАРКІВ, вул. Першого Травня, № 17.

КИЇВ, вул. Воровського, № 29.

ОДЕСА, вул. Ляссаля, № 33.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ, проспект Карла
Маркса, № 49.—Поштовим відділам
Укркнигоцентру ДВОУ.

Ціна 1 крб.

В. 4239-1915

ПРОВЕРИНО — 89

ПЕРЕВІРЕНО
012 РІК